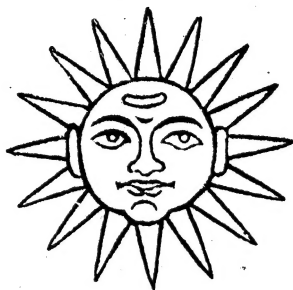

ભાવનગરનીતિભાનૂદયસુભા*

॥ નીતિરેવ સદ્ધર્મઃ ॥

દે!હરે!

નીતિ પંકજ પૂણશે, કુળશે સુકૃત સર્વ;
નીતિ ભાનૂદયચક્રી, ટળશે અનીતિ ગર્વ.

વિચાર માળા*

૧૬૬૮

સંવત ૧૯૩૮

કિંમત ૭ પૈસા.

* પ્રકટ કર્તા ભાવનગર નીતિ ભાનૂદય સુભા.

१७७४ जनस्वभाव (CHARACTER)

ईश्वरस्तुति. •

सार्दूलविक्रीडितवृत्तम्.

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्यास्थितं रोदसी ।

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ॥

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते ।

सस्थाणुः स्थिरभक्तियोगमुलभोनिः श्रेयसायास्तुवः ॥१॥

यंत्रत्वावरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वांति दिव्यैः स्तवैः

वेदेसांगपदक्रमोपनिषद्गार्गायतियं सामगाः ॥

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति योगिनः ।

यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवा यतस्तनमः ॥२॥

(भावार्थ.)

वेदे जेक पुरुषयोगिकथता वेदान्तभां व्याप्यते,

वेदे ईश्वर नाम योग्य दिनतुं, जीवने न हो योग्य छे;

मुमुक्षु + वणि शोधना मन धरी अप्राणादिने शोधतां,

+ मोक्ष—मृजित हृच्छकार. अयं प्राणु—पान, अपान, उदान,
अ.न, सुमान.

તે આદિ દેહ, ભક્તપ્રાપ્ત પ્રભુજી! સુખો ભરો સર્વનાં! ૧
 જે બ્રહ્મા વરુણેન્દ્ર રૂપ પવને પૂજનય છે ધ્યાનથી,
 રત્નુતિ જેનો ધર્મશાસ્ત્ર શ્રુતિથી, વિપ્રો વદે ગાનથી;
 યોગી ધ્યાન ધરી વળી નિરખતા તહિજન રૂપે સદા,
 જેનો પાર ન પામતા સુરવરો—વંદુ પ્રભુ! સર્વદા; ૨

॥ શ્લોક. ॥

સત્વરજસ્તમશતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ

નિવધનન્તિમહાવાહો દેહેદેહિનમવ્યયમ ॥૩॥

સત્ત્વરજ્જ્ને તમો ગુણુ, માયા સાથે મુજે થયા,

ખાંધે છે તે મહાપ્રાણુ! * સંતોને પણ સર્વદા. ૩

પરિબ્રહ્મ, પરમેશ્વર, જેને વેદાન્તિઓએ ગાયાના અ-
 ભાવથી અભાવ્ય^૧ અને માયાના ભાવથી ભાવ્ય, અર્થત-
 આરયુક્ત અને પ્રાકૃતિક^૨ માયાથી વ્યતિરિક્ત,^૩ ઇન્દ્રિયાતી-
 ત,^૪ અગોચર અને અતર્ક્ય વર્ણુરી, વેદાન્તનો સિદ્ધાંત પ્ર-
 કટ કર્યો છે, વળી મહા મુનિઓએ જેને સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી
 વિચાર શક્તિનું મંથન કરી “કાર્ય કર્તા” ન્યાય સુદ્ધિથી મા-

* મોટા હાથ વાળો.

૧ નહીં પાણું જેને છે તે. ૨ નજરે દેખાય છે—સ્પર્શ
 પાય તેવી. ૩ ભિન્ન-અપર. ૪ ઇન્દ્રિયો જાણી શકે નહીં તેવા.

યાના પ્રકટત્વમાં સાક્ષિરૂપ; ચૈતન્ય શક્તિમાં અંશરૂપ; અખિલ
ચરાચરાત્મક પેવસ્તુમાં વ્યાપ્ત, અને અખિલ બ્રહ્માંડના કર્તા, નિ-
યંતા, તથા હરીરૂપે વર્ણવી અલ્હૂત શક્તિનું અલ્હૂત સ્વ-
રૂપ દર્શાવ્યું છે; તેમજ રસાલંકાર રૂપી મધુચી લક્ષ્મી ય-
એલી વાણીવાળા વિદ્વાનરૂપી ભ્રમરોએ સર્વશાસ્ત્રરૂપી પુષ્પો
માંથી તત્ત્વ એકત્ર કરી સ્વશક્તિના પ્રભાવથી મધપૂડારૂપો
રસાલંકારપૂર્ણ પુસ્તકોમાં ભિન્ન ભિન્ન લીલાથી જેના ભિન્ન
ભિન્ન શુણ્ણોનું વર્ણન કર્યું છે; તેવા એક પાણુ અનેકરૂપે ભા-
સતા આદિદેતુ ધરવરની વિચિત્રાણુ લીલાથી, અકળ કૃતિ
થી, ગહન ગતિથી, અને સમયે સમયે ઉત્પન્ન થતાં અનેક
કાર્યોપરથી સહજ જ્ઞાન થાય છે કે આ સૃષ્ટિની વિચિત્ર
રચનાજ મનુષ્યની હૃદયને મોહમાં અને ભ્રમણામાં ભ્રમિત કરી
સદસત્ પંથ નહીં સુખડતાં લિશંકુ પેઠે અધર લટકતી રાખી
સંશયાબૂત^૭ બનાવી દે છે. અનેક વૃક્ષોના સમૂહથી અંધકાર
પામેલા ઘાડા અરણ્યમાં હૃદયિવાન પુરૂષ પાણુ ગમે તેટલો પ્ર-
યત્ન કરતાં છતાં સત્પંથ શોધી કાઢવામાં નિષ્ફળતા, આશા
ભંગ, અને ઉદ્વેગતા પ્રાપ્ત કરે છે; તેવીજ રીતે મોહિની-
થી ભરપૂર જગતમાં જન્મ પામી દેહવાન પ્રાણી સત્પંથ

---

૫ ચર અને અચરપણું જેમાં છે તે. ૬ ખરડાએલી.
૭ સંશય ભરેલું.

પ્રાપ્ત કરવાની પૂર્ણ ઉત્કંઠાથી પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ લા-
ભ્યો અને નાના પ્રકારના વિઘ્નોથી પરિણામે પશ્ચાત્તાપ,
નિષ્ફળતા, આશા ભંગ, અને ઉદ્વેગતાજ પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રી
ભગવાન અર્જુન પ્રતિ વદે છે કે:—

શ્લોક.

ईश्वरःसर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ૪ ॥

ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીના, ચિત્તે અર્જુન! વ્યાપ્ત છે;

ભ્રમાયે સર્વ પ્રાણીને, માયા ચક્રે ચઢેલ જે. ૪

યથાર્થ છે; માયારૂપી ચક્ર સર્વદા સર્વથા ગતિમાનજ
હોય છે; અને સર્વે ચરાચરાત્મક વસ્તુઓ ચક્રારૂઢ હોવાથી
ક્રમ પૂર્વક ગતિ અવશ્ય ભોગવે છે; ઉત્તમ, મધ્યમ અને અ-
ધમ એવી ત્રિવિધ અવસ્થા ઉદય, મધ્યાહ્ન અને અસ્તરૂપે
દેવાંશી સર્વ પ્રકાશક સૂર્યને પણ ભોગવવી પડે છે; ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ, અને લય એ અખિલ સૃષ્ટિને ક્રમવશાત પ્રાપ્ત થાય
છેજ; ત્યારે તૃગુવત્ પામર પ્રાણીને એત્રિવિધ અવસ્થા અ-
નુભવવાનો અવસર આવે એ આશ્ચર્યકારક નથીજ. એ ત્રિ-
વિધ અવસ્થા સ્વકર્મથીજ દેહરૂપી વૃક્ષના ફળરૂપે પ્રાપ્ત થાય

છે. મધુર ફળ પામવાને, ઉત્તમ ખીજ, ઉત્તમ ક્ષેત્ર, ઉત્તમ સાધનો, અને ઉત્તમ પ્રકારનો પરિશ્રમ આવશ્યિક છે; તે પ્રમાણે દેહરૂપી વૃક્ષનાં પણ ઉત્તમ ફળ પામવાને ઉત્તમ જન્મ ઉત્તમ વિચાર, ઉત્તમ સંગત, અને ઉત્તમ પ્રયત્ન વિશેષ અગત્યતા ધરાવે છે. એ સર્વ સાધન સંચિત^૧, પ્રારબ્ધ^૨ અને ક્રિયામાણ^૩ ઉપર આધાર રાખે છે; અર્થાત્ એ સર્વ ઉપરના સાધનાધાર^૪ પદાર્થનો પર્યાય^૫ શબ્દ કર્મવડેજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જૂત અને વર્તમાન કર્મ ઉપરથીજ ભવિષ્ય રિયતિનું પંધારણ પંધાય છે. વિદ્વાન ભર્તુહરિ પણ શું કહે છે?

શ્લોક.

કર્માયત્તંફલંપુંસાં બુદ્ધિઃકર્માનુસારિણી ।

તથાપિ મુધિયાભાવ્યં મુવિચાર્યૈવકુર્વતા ॥ ૬ ॥

કર્મતુલ્ય ફળો પામે; બુદ્ધિકર્મો અનુસરે;

તે છતાં બુદ્ધિવાનો સૌ વિચારી કર્મ આદરે. ૫

આ જગતમાં આપણે કોઈ મનુષ્યને મનુષ્યના વિશેષ સમુદ્ધ ઉપર સત્તા ભોગવતા, સુખપાલાદિ શૈથ્યામાં થયેન

૧ પૂર્વ જન્મમાં એકદું કરેલું. ૨ આરંભથી થએલું. ૩ ક્રિયાથી થએલું. ૪ સાધન ઉપર આધાર રાખતા. ૫ તેના જેવોજ સમાન.

કરતા અને સહસ્ર સેવકોથી સેવાતા, કોઈને વિદ્યાભ્યાસમાં
 અણનિરાકાળ નિર્ગમન કરતા, મહા પંડિતના ગુંગેલા ગ્રંથનું
 જ અમૃતપાન કરતા તેમજ પોતે પણ પોતાની અલ્લહનું શ-
 કિતથી બોધક, રસિક અને લોકપ્રિય ગ્રંથો રચી પોતાનાં
 નામ અમર કરતા, કોઈને અન્ન માટે ટળવળતા, રોગના
 પ્રહારથી રિખાતા, મહા મહા મહેનતે પણ ઉદર પોષણમાં
 કડાકડી ભોગવતા, અર્થાત્ રોગનું જાણે રૂપજ હોયની ?
 શોકનો શું સાગરજ હોયની ? પરિતાપનું જાણે પુરજ હો-
 યની ? અંધનનું જાણે ખાળકજ હોયની ? વ્યસનનું જાણે વે-
 રમજ ? હોયની ? તેવા નિરખીયે છદ્દમે, — તે સર્વનું મૂળ
 કારણ ગંભિર વિચારથી સોધી કાઢતાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે,
 એ સર્વ સ્વકર્મથી વાવેલાં બીજનાં ફળ માત્ર છે. સત્કર્મનાં
 મધુર અને દુઃકર્મનાં કટુ ફળ પ્રાપ્ત થાય તેના સ્વાભાવિક
 છે. યદ્યપિ પુદ્ગિજ કર્મને અનુસારી થઈ પડે છે ત્યારે ક-
 ર્મની ઉત્પત્તિ કોની ઉપર આધાર રાખે તે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ
 પડે. નિયંતા ઇશ્વર તો માયાથી ભિન્ન છે, માત્ર નિયંતૃત્વર
 યાયાપુદ્ગિથી જોતાંજ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અને કદાપિ ઇ-
 શ્વરનેજ કર્મની ઉત્પત્તિનો પ્રેરક કહીએ તો મનુષ્યના કર્મની
 તમામ જવાબદારી તેને શિર આવી પડે; તેમજ મનુષ્ય નિર્દોષ

ઠરે મનુષ્ય નિર્દોષ છતાં સર્વની સામાન્ય સ્થિતિ નહોય તો ઇશ્વરના ઐશ્વર્યને દુષણ લાગે; ઐશ્વર્યને જોટલું દુષણ તેટલી તે માં ન્યુનતા માનવી પડે; કિંતુ નિયમિત ક્રમમાં નિયમિત પ્રકાશથી અને નિયમિત કાળમાં ફરતા ગ્રહ, ઉપગ્રહો; ખીજ માંથી વૃક્ષ, વૃક્ષમાંથી ફળ; અને ફળમાંથી પુનઃ ખીજ—એ સર્વ નિરંતર નિયમો; જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, પરિણમતે, અપક્ષિયતે, નશ્યતે। એ છ અનિવાર્ય^૧ દૃઢ અને શાશ્વત સ્થિતિઓ; આંડજમાંથી આંડજ,^૨ ઉદ્ભિજમાંથી ઉદ્ભિજ, સ્વેદજમાંથી^૩ સ્વેદજ અને જરાયુમાંથી^૪ જરાયુ એ કૃતિમાંથી રેખા માલ પણ ચલિત ન થતી ગતિઓ; દિવસ પશ્ચાત નિશા અને નિશા પશ્ચાત દિવસ; વર્ષ ક્રમ પૂર્વક ઉમંત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, અને શરદ—એ રૂતુઓ—આદિ સહસ્ત્ર અને લક્ષ વર્ષથી ચાલી આવતી કૃતિઓનો કર્તા, કે નિયંતા ન્યુનતાવાન હોય તો નિઃસંશય માણાધાર સૂર્ય સ્વછંદે વર્તિ ખદ્ધાંડમાં ઉથલ પાથલ કરી નાંખે, શિતરશ્મીભગવાન^૫ સ્વેચ્છા પૂર્વક શિતાળતા વિસ્તારે,

† ઉત્પન્ન થાય છે, છે, વધે છે. પરિણામ પામે છે, ક્ષય પામે છે અને નાશ પામે છે.

૧ અટકાવી ન શકાય તેવી. ૨ પક્ષી. ૩ આડ પાન. ૪ મનુષ્ય પ્રાણિ. ૫ ચંદ્રમા.

તરંગોથી કલ્લોલ કરતો સાગર મર્યાદા મુકી પૃથ્વી ઉપર ફરી વળે, અદ્ધર લટકેલા ગ્રહ ઉપગ્રહો પરસ્પર અપડામ્ ટુટી પડે, અને એમ થવાથી 'પ્રેક્ષાંડ રસાતાળ જાય, જેથી મહાકાળ લયઅવસ્થામાં સર્વદા નિદ્રાધિન થઇ પડી રહે.

If this fail

The pillared firmament is rottenness

And earth's base built on stubble. MILTON.

જો એમ ના હોય તો (અર્થાત્ જો ઇશ્વરમાં એધર્મ સંપૂર્ણ ન હોય તો) સ્તંભ ઉપર રહેલું અવકાશ ક્ષય પામે અને પૃથ્વીનો પાયો તૂટી ઉપર ખાંધેલો છે એમ માનવું પડે. પ્રખ્યાત કવીશ્વર મિલ્ટનનો આ વિચારમુક્ત દ્રષ્ટિથી અને અગાધજ્ઞાનથી ઘડાયેલો છે, ઇશ્વરમાં સંપૂર્ણતા છેજ, અને તે સંપૂર્ણતાને કલંક લગાડવું તે કેવળ હાર્યાસ્પદ^૧ અને મૂર્ખતાજનક વિચાર થઇ પડે. તે સર્વ શક્તિવાન સંપૂર્ણ પ-રમેશ્વર અખિલ જગતમાં વ્યાપ્ત છતાં પોતે તેથી અપરજુ-દ્ધિવડે વિમુક્ત રહી, સદસત્ત્વપી મોહચક્રમાં (Labyrinth) બૃતમાવને ભ્રમિત કરી, જ્યોતિ ખિંખરૂંપી શાશ્વત્ પ્રકાશથી પ્રકાશ માન થઇ પરમાનંદ સ્વરૂપે રાચેછે. શ્રી ભગવાન શંક-રાચાર્ય વિવેકચૂડામણિ-નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે—

શ્લોક.

યસ્યસાન્નિધિમાત્રેણ દેહેન્દ્રિયયનોધિયઃ,

વિષયેષુસ્વકીયેષુ વર્તન્તેપ્રેરિતાઃ૥ ૬ ॥

જેની સાક્ષિ થકી સર્વે દેહાદિ મન બુદ્ધિઓ;

પ્રાવાદને સ્વકાર્યામાં, વર્તે નિશ્ચય જાણુજો.

શરિર, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ માત્ર હશ્વરના સાક્ષિ-
ત્વથી ચૈતન્ય પામી હશ્વરની કંઈ પણ પ્રેરણા વિના પોત
પોતાના વિષયમાં પવર્તે રહે છે. નથી તે હશ્વર આપણને
સત્માં પ્રેરતો કે નથી તે હશ્વર આપણને અસતમાં બનાવ-
તો; નથી તે હશ્વર આપણને સુતર્કમાં વિરાજમાન કરતો કે
નથી તે હશ્વર આપણને કુતર્કમાં ભ્રષ્ટ કરતો; નથી તે હશ્વર
આપણને શમ, દમ, દયા, ઐકાર્ય, સૌશિલ્ય, સારથ્ય,^૧ શૌર્ય,
ધૈર્ય, ક્રમા તિતિક્ષા,^૨ અને સમાન દ્રષ્ટિ આદિ ઉત્તમ ગુણ
રતોનો સંગ્રહ કરાવતો કે નથી તે હશ્વર આપણને કામ,
ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ મત્સર અને માનાદિ દુર્ગુણો સાથે
૬૦ મિત્રતા બંધાવતો; નથી તે હશ્વર આપણને સુખસાગરમાં
કલ્તોલ કરાવતો કે નથી તે હશ્વર આપણને દુઃખ કુંડમાં
ડાખી નાંખતો; નથી તે હશ્વર આપણને ઉચ્ચતા સંપાદ-

નાર્યે યોગ્ય કરતો કે નથી તે હથ્થર આપણને નીચના પ્રાપ્ત થવા કારણભૂત થતો; યદ્યપિ એ સર્વનું આરોપણ હથ્થરમાં જુદિવાન પુરૂષો કરે છે, તથાપિ એનાંની કંઈ પણ વસ્તુ સંપાદન કરવા મનુષ્ય પોતે, સ્વજુદિયી, સ્વકર્મયી. અને સ્વશક્તિથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી સત્તા હથ્થરે સર્વનાં પ્રેરેલી છે. સૂર્યોદયાસ્તના નિયમનું કારણ સૂર્ય પરિક્રમણ છે એ પ્રમાણે સૂર્યમાં આરોપણ થાય. પરંતુ સૂર્ય પરિક્રમણ નહીં છતાં માત્ર પૃથ્વીપરિક્રમણથીજ સૂર્યોદયાસ્ત નિયમ સિદ્ધ થાય છે; તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના હર્ષ-શોક સુખ-દુઃખ-નું કારણ માત્ર મનુષ્ય પોતે એટલે સ્વકર્મ; અને સ્વકર્મ સ્વભાવ ઉપર પૂર્ણ રીતે આધાર રાખે છે. અધ્યાત્મ રામાયણ માં હનુમાનને જ્ઞાન આપતાં સતી સીતા પ્રકૃતિ (માયા) રૂપ ધારણ કરી કહે છે કે—

શ્લોક.

एवमादीनिकर्माणि मयैवचरितान्यपि,
आरोपयंतिरामेस्मिन्निर्विकारेखिलात्मनि ॥ ૭ ॥

એ પ્રમાણે બધાં કર્મો માગથી સરજાય છે.

આરોપાયે પ્રભુમાં, જે નિર્વિકાર સર્વત્ર છે. ૭

અર્થાત આ સર્વ કૃતિના કારણભૂત માત્ર ઈશ્વર સમન્વય છે. પરંતુ કર્તા હતા પ્રકૃતિજ છે, જે સર્વથા સ્વ-ભાવ ઉપર આધાર રાખે છે. પાપ કે પુણ્ય, નિયતા કે ઉ-ચ્ચતા, દુઃખ કે સુખ-એ સર્વની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય માત્રના આ જન્મના કે પૂર્વ જન્મના દુષ્કર્મ કે સત્કર્મ—વળી દુષ્કર્મ કે સત્કર્મ માત્ર સ્વ જીવિ કે સ્વભાવ ઉપરજ આ-ધાર રાખે છે તે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. હાથ પગ જોડી આ-ગસમાં ખેંચી રહેતાં કોઈ પણ રીતે ઉચ્ચ સ્થિતિને યોગ્ય થવાતું નથી તેમજ યોગ્ય વિદ્યાશ્રય ધારણ કરી, પ્રમાણિક પાણાથી સ્વધર્મમાં પ્રવર્તી રહી ઉદ્યમ કર્યાથી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતી નથી; સદ્ગુણ, સત્સંગ અને સંતોષાદિથી અલંકૃત થયેલા સ્થિરચિત્તવાળા પુરૂષથી સુખ દૂર થતું નથી, તેમજ દુર્ગુણ દુષ્કર્મ અને અસંતોષથી ભૂષ્ણ થયેલા પુરૂષને દુષ્પણાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી. કદાપિ અ-પ્રમાણિક, અસત્યવાદી અને દુરાચરણી લોકો 'કોઈ સમયે આ સંસારમાં જય પામી અમુક પ્રાકૃતિક સુખ ભોગવે; તથાપિ તેવાં મનુષ્યો અનંત સમયે આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં પણ આત્માપરાધની શિક્ષાથી મુક્ત થતાં નથી. જો એમ ન થાય તો બાહ્યાવરણથીજ આધિ, વ્યાધિ ઉપાધિથી પીડા પામતું કોઈ બાળ, કયા અપરાધથી,

કયા કર્મથી અથવા કયા પાપથી શિક્ષાધિન થઈ પડે છે ? પ્રથમ તો આ જગતજ દુઃખરૂપ છે; ખાદ્યાવસ્થામાં અશક્તિનું દુઃખ; કિંશોર વયમાં વિદ્યાસંપાદન, અને ત્યાર પછી ધનસંગ્રહની કુતુહલા^૧નું દુઃખ; ગ્રહસ્થાત્રમમાં સ્નેહી સંબંધિ કે મિત્રાદિ વિષયનું દુઃખ; પ્રતિષ્ઠા તથા અધિકાર તેમજ ઠનક, કાન્તા, અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષાથી થતું દુઃખ; વળી ઉચ્ચતા પામવાનો યત્ન કરવા છતાં તેમાં નિષ્ફળ પામવાથી થતું દુઃખ; વૃદ્ધાવસ્થાએ નિરાધારપણાનું તથા જીવિત પર્યંત કરેલા પાપના પશ્ચાત્તાપથી થતું દુઃખ; કલ્યાણ કરવાની ઉત્કંઠા નિવારણ ન થઈ શકવાનું દુઃખ; અને અન્તે મૃત્યુનું મહા ખેદકારક દુઃખ; અખિલ જીવનમાં વળી આધિ વ્યાધિ તથા ઉપાધિનું અત્યંત દુઃખ; વિગેરે વિગેરે આવા દુઃખરૂપ જગતમાં જન્મ પામવો તેજ મહા દુઃખ સિદ્ધ થાય છે. એમ છે ત્યારે એહિક^૨ સુખ માટે ગમે તેટલાં પ્રયત્ન કરો, ગમે તો સ્વશક્તિથી પાતાળમાં જવાની હિમત ધરો કે, ગમે તો ખમંડળના^૨ તારાઓમાં વિમાન માર્ગે ક્રમણ કરો, ગમે તો રત્નાકરને એક ખિંદુમાં આચ્છન્ન કરો કે, ગમે તો મેરૂ પર્યતને ઠઠિની અંગુલીથી અ-

૧ અતિ આતુરતા.

૨ આ લોકના. ૨ આકાશ મંડળ.

હર તેણી; તેણે સત્ય સુખનો તે આભાર માન્ય થનાનો.
આ સર્વનું શું કારણ છે? આ સર્વનું કારણ આત્માપરાધ
અથવા સ્વકર્મજ છે. વિદ્વાન વિદુર વદ છે કે—

શ્લોક.

રોગશોકપરિતાપ બન્ધનવ્યસનાનિચ ।

આત્મા પરાધવૃક્ષાણાં ફલાન્યેતાનિદેહિનામ્ ॥ ૮ ॥

રોગ શોક પરિતાપ બંધન આદિ દુઃખ જે,

આત્માપરાધ વૃક્ષોનાં પ્રાણીઓ કળ ભોગવે.

૮

લુચ્ચાઓ લુચ્ચાઈથી, પ્રપંચીઓ પ્રપંચથી, ચોરી કરનારા ચોરીથી, દગાઓરો દગાઈથી, કપટીઓ કપટથી, જુ-લુમાંઓ જુલુમથી, લાંચીઓ લાંચથી, બિચારીઓ બિચારથી, અહંકારીઓ અહંકારથી, અને ઈર્ષ્યાજુઓ ઈર્ષ્યાથી જગતમાં ફાવી જતા જેઠને અનેક મનુષ્યો તેનો દાખલો લઈ તેવાં નીચ કર્મથી લલચાઈ જઈ મોહજીવિથી તેની તરફ આકર્ષાય છે; સન્તપ્તરૂપો પણ સત્યતા તથા દેહે; મહા મુનિઓનું મૈત્ર્ય નાથ થાય છે; પ્રમાણિકો નિરાશામાં નિમગ્ન થઈ અન્તે પ્રમાણીકતાનો પરિત્યાગ કરે છે; મોટા મોટા નીતિવાનો પોતાની નીતિનો નાશ કરે છે; એક પતિવ્રત ધારણ કરનારા પણ મહા મોહમાં લપટાઈ જઈ ઈ-

દ્રિયોને અવળે માર્ગે દ્વારે છે, કિંમદુનાતિ જેઓના ઉપર સ-
 હજ્જ અને લશ મનુષ્યોના સુખ દુઃખનો આધાર છે; જેના
 વડે અનેક મનુષ્યો પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું પા-
 વણ કરે છે, જેના એક શબ્દથીજ મોટા મોટા સદ્ગુણો
 ની સદ્ગુણરચના, વિદ્વાનોની વિદ્વતા, અને કીર્તિવાનની કી-
 ર્તિ સતેજ કે નિસ્તેજ થાય છે, તેવા મહા પુરુષો પણ સ્વ-
 ધર્મમાં ચક્ષિત થઈ અવાચ્ય^૧ વદે છે, અનાચર્ય આચરે છે,
 અકાર્ય કરે છે, અને અધાર્ય ધારણ કરે છે. તેથીજ સંસાર
 દુઃખમિશ્ર થઈ પડ્યો છે, તેથીજ રોગ મૃત્યુ ઉપર રેલા-
 યો છે, તેથીજ શોક રૂપી સાગરે મર્યાદા મુકી છે, તેથીજ
 પરિતાપ સર્વને તાપી નાખે છે, તેથીજ ખંધનરૂપી ખેંચીથી
 સર્વ ખંધાયો છે, વ્યસનરૂપી વ્યાલથી^૨ સર્વ વ્યાકુળ થયા છે;
 અને અન્ત પર્યંત યાં કરશે એમાં કંઈ પણ સંદેહ રહી
 શકતો નથી. આજ કારણથી સુખપાલાદિમાં વિરાજતા, સ્વ-
 વક સમૃદ્ધી સેવાતા, કોટકાવધિ ધનના ધનપતિઓ, દાસ
 દાસીઓ મહા વર્તમાન, છત્રધારી, અનેક શોભાપમાન નગર
 અને કળદૃપ નવ યૌવન વસુધાના વસુધા પતિઓ, મહા
 મહા યતનથી જીગોળ, હસ્તર, ખગોળ, ભુમાન, યાંત્રિક, શિ-
 લ્પા, અને વૈદક વિદ્યાથી તેજસ્વી મુખમુદ્રાવાન વિદ્વાનો પણ

† વધારે શું કહેવું. ૧ નહી ખોલવા યોગ્ય. ૨ સર્વ.

અનેક પ્રકારની દુગ્ધામાં દળાતા અને તેમાંથી મુક્ત થવાને વળખાં મારતા નિરખવામાં આવે છે, તેમજ આજ કારણથી હરશ્વરથી સમાન ગણાતા ઉભય પુરુષોમાં એક પુરુષ સ્વાદિષ્ટ અન્નામતમાં રચી પચી રહેતો અને અન્ય તેના ગૃહ-દ્વારનિકટ દીન વાણીથી ક્ષુધાની પીડામાં ગળગળીત થતો નિહાળવામાં આવે છે; આજ કારણથી એક હટ પુષ્ટ અને નિરોગી અને અન્ય વ્યાધીથી શૈથ્યાનું સેવન કરતો દ્રષ્ટિ એ પડે છે. નથી હશ્વર અન્યાયી કે નથી હશ્વર અવિ-ચારી કે જ્યેથી પોતે સર્વને સત્કર્મ કે દુષ્કર્મપ્રેરકજ્ઞ થઈ પડી પોતેજ તેઓને શિક્ષાધિન કરી મુકે; એતા મનુષ્ય પોતેજ પોતાના હર્ષ શોકનું, આદિ વ્યાધિનું અથવા સુખદુઃખનું કારણ થઈ પડે છે; કેમકે—

She, Good Cateress

Means her provision only to the good,
That live according to her sober laws,
And holy dictate of her spare temperance,
If Every Justman, that pines with want
Had but a moderate and beseeming share
Of that which lewdly pampered luxury
Now heaps upon some few with vast excess,

૧ માતૈયા.

Nature's full blessings would be well dispensed
 In unsuperfluous even proportion,
 And she no whit incumbered with the store.
 Milton's Comms.

અહા! આ ઉત્તમોત્તમ વિચારની તુલના કોણ કરી શકે તેમ છે! કવિનો પ્રત્યેક શબ્દ તત્વ વિચારથીજ ભરેલો છે, તે કુદરતને હાથરતું ૩૫ આપી કહે છે;—કુદરત જે કે રક્ષક ૩૫ છે, તે એવું હમ્મે છે કે જે સન્ત પુરુષો તેના પ્રજા નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે અને જેઓ તેના શ્રેષ્ઠ નિયમિત-પણાની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે તેઓનેજ સર્વ સાધન પ્રાપ્ત થાય; નીચતાથી પુષ્પ થયેલા વૈભવવાન પુરુષોમાં જે પુષ્કળ દ્રવ્ય વેહેંચાય ગયું છે, તે દ્રવ્ય જે ન્યૂનતાથી રીખાતા પ્રત્યેક પ્રમાણિક પુરુષોમાં સરખી રીતે વેહેંચાય તેા દર્શવરી સુખ પણ સર્વમાં સરખી રીતે વેહેંચાય અને સૃષ્ટિ પુષ્કળ-તાનો ભાર પામે નહીં. સત્ય છે, જ્યારે જન મંડળમાં સ-ત્યાનુસારીઓનો સમુદ્ધ દૃઢ બની વિલિક્ષણ લાલચથી નહીં લલચાતાં સ્વધર્મમાં તત્પર રહેશે, જ્યારે દુઃખ એ પાપનીજ શિક્ષા છે, એ પ્રમાણે પોતાના અંતઃકરણમાં ઠસાવી નિર્મળ થશે, જ્યારે અપરાધીઓને શાસન કરવા ન્યાયસભાઓની આવશ્યકતા નહીં રહેતાં દ્રવ્યોપાર્જન ઉદ્યમમાં પ્રત્યેક પુરુષ પ્રયત્ન કરશે, જ્યારે સર્વનાં મન વચન અને વિચાર એવા

અને યુક્ત થશે, ત્યારેજ સસાર સંસાર છતાં નિઃસાર પદ
 પામેલો સંસાર સસાર થઈ અર્થે યોજના ક્રમપૂર્વક ઘટાવવા
 શકિતમાન થશે, અને ત્યારેજ જે સ્વર્ગનાં કલ્પિત સુખ મ-
 નુષ્યની લાલસાને^૧ બ્યાકૂળ કરે છે, તેજ સુખ આજ સંસા-
 રમાં પ્રત્યક્ષ દીઠામાં આવશે એમ નિઃશંક માની શકાય છે.
 જેમ નીચગામિની સરિતા પોતાના પ્રવાહમાં અચેતન અને
 જડ પદાર્થને ઘસડી જઈ મહાસાગરમાં અંતર્લીન થતાં
 અંતર્લીન કરે છે તેજ પ્રમાણે દુર્ગુણ પોતે નીચગામી
 હોવાથી દુષ્પ્રાપ્તિમાં ગળકાં ખાતાં તેને રુદ્ધ^૨ કરી રહેલાં
 મનુષ્યોને પણ ગળકાં ખવરાવે છે; કિંતુ તારણ શક્તિથી તીવ્ર
 પુરુષો નદીના વેગને અટકાવી કંઠપ્રદેશ પ્રાપ્ત કરી નિ-
 ર્મળ સુખમાં રમણ કરે છે; તેમ સદગુણ શક્તિથી ચંચળ
 મનોવૃત્તિવાન પુરુષ સ્વસામર્થ્યથી દુર્ગુણની લાલસો અટકાવી
 ધરમાનંદમાં નિમગ્ન થાય છે, અને તેજ પુરુષ પુરુષાર્થ પા-
 મે છે. વળી દુર્ગુણોત્પાદક દુષ્કર્મથીજ મનુષ્યની ચિતવૃત્તિ,
 મનુષ્યની જીવિ, મનુષ્યનું અંતઃકરણ, મનુષ્યના વિચારો
 મલીન થઈ તેના ધારનારને મલીનતા તરફ ઘસડી જાય છે;
 પરંતુ સત્કર્મ મનુષ્યના મનકમળને પ્રકુલિત કરાવે છે, સુ-

૧ મનની ઇચ્છા.

૨ તેને ધારણ કરી રહેલા.

તર્કભરને શું જરૂર કરાવે છે અને સદ્વિચાર રૂપી મિષ્ટ મ-
ધનું મંથન કરે છે. ॥ ચિત્તસ્વશુદ્ધયેકર્મ ॥ (ચિત્તની
શુદ્ધિ અર્થેજ કર્મ છે.) એ ઉત્તમ સિદ્ધાંત આપે આપ
દર્શાવી આપે છે કે, જ્ઞાનત્વ પ્રાપ્ત કરવા સુકર્મ અવશ્ય
કરવાં જોઈએ. કેમકે ચિત્ત શુદ્ધિ વિના યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી
અને યથાર્થ જ્ઞાન વિના જ્ઞાનત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ ઉપરથી
સિદ્ધ થાય છે કે સુકર્મ એજ જ્ઞાનદાયક, સુખદાયક અને મોક્ષ-
દાયક છે; આ નિદાંત સંપૂર્ણ રીતે ભર્તૃહરિના મહાવાક્ય

(બુદ્ધિઃકર્માનુસારિણી) ને ટેકા રૂપ થઈ પડે છે,
પરંતુ કર્મનું બંધારણ શાથી બંધાય છે? શું તે સ્વયંપ્ર-
કાશી છે? અને સ્વયંપ્રકાશી છતાં સત્કર્મ અથવા દુષ્કર્મમાં
વહેંચાઈ થી રીતે જાય છે? નિબ્બસપાતથી તપાસ કરતાં
માલમ પડશે કે માલ પરમેશ્વર શિવાય બીજો કંઈ પણ પ-
દાર્થ સ્વયંપ્રકાશી નથી, ત્યારે કર્મ ન હોય તેમાં સંશય
શો? કર્મ મનુષ્યના સ્વભાવ ઉપર, અને મનુષ્યનો સ્વભાવ
મુખ્યતઃ સૃષ્ટિના બંધારણ ઉપર તથા સૃષ્ટિનું બંધારણ સ-
ત્વ, રજસ અને તમઆદિ ત્રિગુણાત્મિક ક્ષત્રી માયા ઉ-
પર આધાર રાખે છે. પ્રાચિન તત્ત્વ દર્શિઓ લખી ગયા છે

---

૨ અબ્યુદય. ઉચિં સ્થિતિ.

કે અખિલ વિરાટ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંજ પરિણામે પ્રલય પ્રસંગે લીન થાય છે તે વિરાટનું ખંધારણ માત્ર ત્રિ-શુણાત્મિક માયાથી છે. ત્યારે જન સ્વભાવ તે ઉપર આ-ધાર રાખે તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું શું છે? સંસ્કૃતમાં એક એવું કથન છે કે ॥ શીલંહિ સર્વસ્ય નરસ્ય ભૂષણમ્ ॥ અર્થાત્ સ્વભાવ મનુષ્યનું અલંકાર છે, જે વિના મનુષ્યમાં મા-નુષ્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી; મનુષ્યની આખી જીંદગી સૌશીલ્યથી શોભાયમાન થાય છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તેથી ઉત્તરોત્તર સં-વૃદ્ધિ પામી પરિણામે આ દુઃખાત્મક સંસારાશ્વિમાંથી તરી જઈ જન્મ મરણનો ફેરો ટાળી શાશ્વત્ સુખમાં જ્યોતિર્મિત્તમ રૂપે મિશ્રિત થાય છે. લક્ષ્મિવાનોની લક્ષ્મિ, અધિકારીઓ-નો અધિકાર, વસુધાપતિની વસુધા, સર્વોવાનની મૃત્તા અને વિદ્વાનોની વિદ્વતા સૌશીલ્ય આગળ, -મણિ પ્રાંસે કાચજ હોયની જેમ! સૂર્ય પાસે જાણે ચંદ્રજ હોયની! અને કમળ આગળ જાણે કુમુદિની હોયની શું! તે પ્રમાણે— અંખવા-ણાંજ પડે છે. એક મહાનુભવી તત્ત્વવેત્તા સ્માદૃશ નામક ઇંગ્લેન્ડ ગ્રંથકાર લખે છે કે:—

There are many persons of whom it may be said that they have no other possession in the world but their character and yet they stand as

firmly upon it as any crowned King. Smiles.

અર્થ—‘વિશ્વમાં એવા અનેક પુરૂષો છે કે જેઓને વિષે એમ કહેવાય છે કે તેઓ પાસે સૌશીલ્ય વિના અન્ય કાંઈ પણ મિલકત નથી, તેમ છતાં તેથી એક મુકુટધારી હ્રાપતિસમાન વિરાજે છે. સ્માદલસ.”

આહા ! સુશીલવૃત્તિની અધિક પ્રશંસા આ શિવાય ખીજ કયા શબ્દોમાં કરી શકાશે? એમ પણ સ્પષ્ટ થઈ ચુક્યું છે કે સુખ દુઃખ અથવા હર્ષ શોક કર્મો ઉપર, અને કર્મ સ્વભાવ અથવા સૌશીલ્ય ઉપર આધાર રાખે છે; ત્યારે તેની જેટલી અગત્યતા ગણીએ તેટલી ઓછી છે, અને તેની જે જે પ્રશંસા કરીએ તે તે સંપૂર્ણ નથીજ. સુશીલતા સ્થળે સ્થળે સ્નેહ સહિત સંપૂર્ણ^૧ સ્વરૂપે સ્વિકારાય છે, અને તેનેજ સર્વ મુદ્ગુણોનો સમુદ્ધારી સાદરભાવથી અનુક્રિતિ^૨ કરવા યોગ્ય ધારે છે. વિદ્યામૃતના પ્રવાહથી રસાળ હૃદયિવાન કરતાં સારલ્ય શણગારથી શોભાપમાન અને શાંત સ્વરૂપી સુશીલ પુરૂષ પ્રિયતર થઈ પડે છે. કેમકે તેનાં વિચારથી વિરૂદ્ધ વહણે તેની વાણી વળતી નથી અને તેના કથન તથા ક્રિયા સહચારી^૩ મધ—સુવર્ણ કળશમાં અમૃત

૧ સર્વથી પૂજવા લાયક. ૨ નકલ કરવી તે. ૩ સાથે બાલનારા.

બહુ હોયની જાણે !—તેમ તેજસ્વી લાગે છે. ભ્રમર પેટે તે ની ચંચળ ચિત્તવૃત્તિ ચંપેલીના રોપથી મોહિત થઈ બુલાવેા ખાતી નથી કે પદ્મગંધથી ખેંજાન થઈ તેમાં રસની આ-શાથી ખંધન પામતી નથી. આજ કારણથી સૌથીધ્યની પ્ર-ભા પ્રશંસનીય અને અનુકાંગ્યોગ્ય માનવામાં આવે છે. જ્યોર્જ હર્ષ્ટ કહે છે કે—A hand ful of good life is worth a bushel of learning (કિ ચિત સાધુતા અથાગ વિદ્યાની તુલના કરે છે)—આ પ્રમાણે સૌથીધ્ય સર્વમાં શિ-રોમણી થવાને પાત્ર છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

પરંતુ સૌથીધ્યની ઉત્પત્તિ સૃષ્ટિ ખંધારણ, બીજ અને બાહ્યાંતર સંગની અસરથીજ થાય છે. સૃષ્ટિનું ખંધારણ અથવા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે ભિન્ન ભિન્ન તત્વ દર્શીઓના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. તેમાં માત્ર સૃષ્ટિ ખંધારણ કેમ સ્કુરણ પામે છે તે વિષે શ્રી ભગવાન્ શંકરાચાર્ય વિવેક ચૂડામણી નામ ના ગ્રંથમાં કહે છે કે:—

॥ શ્લોક. ॥

અવ્યક્તનામ્ની પરમેશશક્તિ

રનાદ્યવિદ્યા ત્રિગુણાત્મિકાપરા ।

કાર્યાનુમેયાસુધિયૈવમાયા

યયાજગત્સર્વમિદં પ્રસૂયતે

॥ ૯ ॥

અવ્યક્ત^૧ નામે પરમેશ્વરકૃત

માયા, અનાદિ, નહિ જ્ઞાન રાખતી,

કાર્યાનુમેયા^૨ ત્રિગુણો ન્હા જ્યાં

જેથી ખની સૃષ્ટિ અખિલ જોહ્યાં. ૯

પ્રથમ જ્યોતિર્માખ સ્વરૂપી શ્રી પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરના
દક્ષણથી^૩ અખિલ વિરાટ^૪ પ્રકાશમાન થઈ, તેની ધૃત્તિ
વડે ત્રિગુણાત્મિક માયાના પ્રભાવથી ચરાચરાત્મક પદાર્થ ઉ-
ત્પન્ન થયા. પ્રથમ તો પંચમહાબૂત, અને તેના સંયોગવડે
ઉદ્ભવ, ઉદ્ભવમાંથી સ્વેદજ, સ્વેદજમાંથી અંડજ અને
અંડજમાંથી જરાયુ એમ ક્રમ પૂર્વક પ્રાણીઓ પ્રકાશ પા-
મ્યાં. પ્રાણીઓના પ્રકાશથી જેમ જેમ અગત્યતા પડતી ગઈ
તેમ તેમ અનેક નવ નવી યોજનાથી, પરસ્પર સંશ્રયથી,
દંતરૈતર આધારથી, વ્યવહારીક કર્મ બંધાવા લાગ્યાં; અને
ઉત્તરૈતર સદ્વિચારથી સંવૃદ્ધિ^૧ પામી પરિણામે આધુનિક
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. અર્વાચિન કાળમાં અવલોકન અને અ-
નુભવથી સિદ્ધ કરી દેહતા પામેલા ખગોળ અને સિદ્ધ પ-

૧ અસ્પષ્ટ. ૨ કાર્યક્ષે માપી ચકાય તેવી.

૩ દૃષ્ટિ-ધૃત્તિ. ૪ વિશ્વ-જગત્.

૧ Progress ક્રમ પૂર્વક ચઢતી સ્થિતિ. •

(૧૪)

દાર્થ વિજ્ઞાનના જ્ઞાતાઓએ પણ પ્રકટ કર્યું છે કે પ્રથમ જ્યોતિર્માત્ર સવિતાના પરિક્રમાણુ સર્વ ગૃહો વિભાગ પામી વાતાવસ્થામાં સવિતાની આસપાસ ક્રમાણુ કરવા લાગ્યા, વેળા વિતે ઉજાડતાની ન્યુનતાથી પ્રવાહ સ્વરૂપ પામી ઉદ્ભવ અને જગત્તર પ્રાણીઓ પેદા થવા લાગ્યાં. કાલા-નતરે પૃથિવના ગોળાનાંથી જેમ જેમ ઉજાડતાનું શોષણ થઈ નિર્જળ પ્રદેશ થતો ગયો તેમ તેમ અંડજ અને જરાયુ પ્રાણી આકર્ષિતર થઈ અડુણાની સ્થિતિ અનુભવવા લાગ્યા. વળી ગીતાન્તરે ત્રી કૃણુનું વચન એ છે કે:—

શ્લોક.

મમયોનિર્મહદ્રહ્મ, તસ્મિન્ગર્ભદધામ્યહમ્ ।

સમ્ભવઃસર્વ ભુતાનામ્ તતો ભવતિ ભારત ॥ ૧૦ ॥

સર્વયોનિષુકૌન્તેય, મૂર્તયઃ સંભવંન્તિયોઃ ।

તાસાં બ્રહ્મમહદ્યોનિ રહંવીજપ્રદઃપિતા ॥ ૧૧ ॥

પ્રકૃતિ મુજ એ બ્રહ્મ, રોષ્ટ્રં તેમાં ગર્ભિ હું;

ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણીની, થાયે તે થકી જાણતું. ૧૦

સર્વ જાતિ વિષે મૂર્તિ, ઉત્પન્ન થાય ભારત !

૨ શ્રદ્ધાશિત.

તેમાં બ્રહ્મ મહા જાતિ, પિતા હું છું બિજા પદ.^૧ ૧૧

એ પ્રમાણે અનેક વિવિધ યોજનાથી વિગટ ઉત્પત્તિ, બુદ્ધિતાર તમ્બર^૨ પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તાઓએ કહ્યેલી છે, પરંતુ એટલું તો અનુમાન થાય છે કે વિશ્વોત્પત્તિમાં આકાશ તેજ આદી પંચમહાભૂતની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. પ્રથમ વિવેચન પ્રમાણે ઈશ્વરની અનાદિ શક્તિ માયા જે ત્રિગુણથી પ્રાપ્ત જતા પામેલ છે, તે માયા વડે સૃષ્ટિ રચના રચી છે એમ વિચારકોએ પોતાનો વિચાર સ્ફુરિત કર્યો છે. જ્ઞાતા જ્ઞાન, અને જ્ઞેય મળી વિચારની સંભાવના થાય છે, અને તે સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન અંતઃકરણ તથા મન છે. હરકોઈ પદાર્થ દ્રષ્ટિએ પડવાથી તેને વિષે આહ્વાવસ્થાથી જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞેય; તેની ઘટના કરવામાં અંતઃકરણમાં જે લાગણી થાય છે તે જ્ઞાન; અને જેને જ્ઞાન તથા જ્ઞેયનું ભાન છે તે જ્ઞાતા કહેવાય છે. જ્ઞેયનાં આહ્વાંતર ગુણોની તુલના કરતાં જે યથાર્થ લાગણી અંતઃકરણમાં ઠસે છે તેને જ્ઞાનીઓ યથાર્થ જ્ઞાન અથવા સત્ત્વગુણ કહે છે; આહ્વાંતર તુલના કરતાં આહ્વા ચમકૃતિ ઉપર અધિક લક્ષ રહી અંતર્જ્ઞાન નિર્મૂળ થતાં જે ભ્રમના ભાસે છે, અને તેથી રાગદ્વેષાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના પગિણામને રજ્જેગુણ કહે છે; આહ્વાં-

૧ બીજા રોપનાર. ૨ થોડી વધતી બુદ્ધિ પ્રમાણે.

નરની તુલના કરતાં કેવળ વિપરીત બોધ થાય છે તેમજ
જેથી બુદ્ધિ મોહમાં પડી અંતર્વૃત્તિ નિરુત્તેજ થાય છે તેના
પરિણામને તત્વદર્શિઓ તમો ગુણ કહે છે. તે સત્ત્વ, રજસ્ અને
તમસમાંથી માયા પ્રગળ પામી, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ,
અને પૃથ્વી આદિ પંચમહાબૂતના સંયોગાનુસારે સર્વ ચૈ-
તન્યાત્મક^૧ તત્વોને પ્રકાશીત કરે છે; અને તે ત્રિગુણમાં
પ્રધાન ગુણથી પ્રેરિતતત્વો મનુષ્ય પાસે સ્વપ્રભાવ સમાન
ક્રિયા- કર્મ કરાવે છે, અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો
જન સ્વભાવના અંધારામાં મુખ્ય ઉપયોગ પરાવનારાં યષ્ઠ
પડે છે. સત્ત્વાંશમાંથી પંચમહાબૂતના સંબંધથી અંતઃકરણ
પંચક અને જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક અવિર્ભાવ પામે છે; જેનાં અં-
તઃકરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, તેમજ શ્રોત્ર, શ્વચ્ચ,
ચક્ષુ, જિહ્વા, અને ઘ્રાણ^૨ એમ અનુક્રમે વિભાગ પડે છે.
પ્રથમનાં પાંચ તત્વો અંતર્ભાવ દર્શક, અને ખીજા પંચ ત-
ત્વો બાહ્યાવસ્થાની યથાર્થ લાગણી અંતરમાં પ્રેરિત કરવા
દ્વારા અથવા સાધન રૂપ છે. હરકોઈ પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન
કરવા તેની બાહ્યાંતર તુલનાજ આવશ્યક છે.

બાહ્યકૃતિ કે બાહ્ય સ્થિતિ, અવગ્ન, સ્પર્શ, દર્શન, આ

૧ ચૈતન્ય જેમાં છે તેનાં.

૨ નાક.

સ્વાદન, તથા ગંધ ઉપરથી પ્રકાશિત થાય છે. વળી અંતઃ
સ્થિતિ માટે પ્રથમ લાગણી થવી જોઈએ, તે માટે અંતઃ
કરણ નિર્મિત કર્યું છે; લાગણી લાગ્યા પછી મનન કરવાને
મન, મનન કર્યા પછી તેના ગુણો પારખી કાઢવાને જી-
દ્ધિ, ગુણો પારખવા પછી લક્ષપૂર્વક સદરાત્ પારખવા ચિત્ત
તથા પરિણામે અહંકૃતિ સાથે સરખાવતાં જે નિર્ણય પ્રકાશ
પામે તે નિર્ણય માટે ઉપરના દશે તત્વો અગત્યતા ધરાવે છે.
અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂઠાવી મત્ય નિર્ણયરૂપી મણી સંપાદન
કરવો તેજ યથાર્થ જ્ઞાન છે દ્વયાંત કે— અગ્નિ પદાર્થની
બાહ્ય સ્થિતિ ધક્ષણદ્વારાએ અંતઃકરણમાં પોહોયે છે; અંતઃ
કરણને તે પદાર્થની અવસ્થાની લાગણી થવાથી મનન
કરવા આવશ્યકતા પડે છે. ત્યાર પછી ત્વઆવડે સ્પર્શથી તેના
માં ઉજ્જ્વલતાના અને પ્રકાશના ગુણો માત્રમ પડે છે. તે ઉ-
જ્જ્વલતા તેમજ પ્રકાશતાની ચક્રિત શોધવા જીદ્ધિ આદિની
અગત્યતા છેજ. પરિણામે અગ્નિ પદાર્થની પ્રકાશતા રૂપી
બાહ્ય ગુણ તેમજ તેની ઉજ્જ્વલતારૂપી અંતર્ગુણથી પરસ્પર
વિરુદ્ધ અસરનું તાત્પર્ય તારવી તેના સદસનના વિલેકને પા-
મવું તે યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે, આ પ્રમાણે યથાર્થજ્ઞાન જે-
નામાં પ્રકટ થાય છે, જેના જ્ઞાનતંત્ર મત્યતાથી નિર્મળ થાય
છે જેની જીદ્ધિ મલિનતારૂપી ધુમ્રમાંથી વિચ્છેદ થાય છે, જેનું

મન અજ્ઞાનાવરણમાંથી^૧ વિમુક્ત થઈ જ્ઞાન તેજથી પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે, તેજ પુરૂષ સત્વ ગુણથી પ્રકાશી, નિર્મેળતા તથા સૌશીલ્યતા રૂપી વાતાવરણમાં આચ્છાદિત થાય છે. સત્વગુણના અવિર્ભાવ^૨ વિષે શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે:—

શ્લોક.

સર્વદ્વારેષુદેહેસ્મિન્પ્રકાશઉપજાયતે ।

જ્ઞાનંયદાતદાવિદ્યાદિવૃદ્ધંસત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૨

સર્વ દ્વારે શરિરોના, પ્રકટે છે પ્રકાશજ્ઞે;

વળી જ્ઞાન તથા વિદ્યા, વૃદ્ધિ પામેછ સત્ત્વ તો. ૧૨

એ પ્રમાણે સત્ત્વ ગુણ માત્ર ઉપરનાં દશ તત્ત્વોથીજ વૃદ્ધિ પામેછે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપરનાં દશ તત્ત્વો સત્ત્વાંશમાંથીજ આવિર્ભાવ પામેછે. તેજ પ્રમાણે રજોગુણમાંથી પ્રકાશિત થએલાં ચૈતન્યપંચક તથા કર્મેન્દ્રિયપંચકના સંયોગથી ખીજાં દશ તત્ત્વો સંભવિત થઈ મનુષ્યને વિક્ષેપમાં અથડાવી બંધનમાં નાંખેછે. જ્યારે ચૈતન્યપંચક મહાબૂત સાથે ક્રમ વશાત્ મિશ્રિત થાયછે ત્યારે વ્યાન, સમાન, ઉદાન, પ્રાણ, તથા અપાન એમ પંચવાયુ પ્રકટ થાયછે. એ પંચ પ્રાણથીજ દેહ ધારીને સર્વ પ્રકારની અસર થઈ શકેછે, એ

૧ અંધકાર. ૨ પ્રકાશ પામવું તો.

પંચ પ્રાણથીજ મન મનન કરેછે, અક્ષિ ધંધાણ કરેછે, હસ્તપાદાદિ ધંદિઓ ગતિમાન થઈ સ્વધર્મે વર્તવાને તત્પર થાયછે, સારાંશ એ પંચ પ્રાણ જાણે જીવાત્માનો જીવજ હોયની ? અથવા તો એ પંચ પ્રાણથીજ જાણે દેહી દેહવાન કેહેવાતો હોયની ? તેમ પોતે પોતાના સર્વોત્કૃષ્ઠ ધર્મ ખજાણેછે. જ્યારે ચૈતન્યોત્પાદક પંચવાયુ દેહમાંથી વિપ્રુટ પડી આધુનિક વિદ્યાથી શોધી કઢાએલા પ્રાણવાયુ (oxygen) અને નાઇટ્રોજન (Nitrogen) મિશ્રિત વાતાવરણમાં મળી જાય છે; ત્યારે મૃતિકાથી ઉદ્ભાવ પામેલું આ શરિર માત્ર શુન્ય રૂપ થઈ પડી જડ પદાર્થ તુલ્ય બાંસેછે. તેથી રજોશુભ્રી આવિર્ભૂત ચૈતન્યોત્પાદક વાયુ સર્વદા સર્વથી પ્રાણી માત્રને મહા ઉપયોગીછે. એ શિવાય કર્મેન્દ્રિય પંચકમાંનો પણ પાંચ તત્વો ઉત્પન્ન થઈ અરિયર ચિત્ત પુરૂષને મોહમાયાની લાલચમાં અને આસ્વાદનમાં અંધવત્ ખનાવી મુકવા સમર્થ થાયછે. વાણી, પાણિ,^૧ પાદ, શિશ્ન તથા શુદ્ધ—એ પંચ તત્વો કર્મ પ્રકાશક અથવા કર્મ કરનારાજ હોયછે. અયથાર્થ જ્ઞાનને લીધે ખેભાન કરનાર, પદાર્થની બાહ્યકૃતિથી મોહિત કરી નિઃશ્યા માયામાં વહન કરનાર, તેમજ રાગદ્વેષાદિ બંધનમાં બાંધિ વિષયાદિ સ્થાનમાં અવર્ત કરાવનાર એ પાંચ

દંદ્રિગ્જ્યોજ્ઞે. એ પાંચ દંદ્રિગ્જ્યોજ્ઞ સદસત્તાના વિવેકનો ટેક તોડાવી પાપ પંથે પ્રેરેછે, અને હુષ્ટ મનોવિકારને આધિન થઈ જીવિતા નીચ વ્યાપારના આધારથી દુષ્ટામ્બુધિમાં કુષ્ટાવેછે. કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

લોભઃપ્રવૃત્તિરારમ્ભઃકર્મણામશમઃસ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિજાયન્તેવિવૃદ્ધેભરતર્પભ. ॥૧૩॥

કર્મારંભ તથા લોભ, રાગાદિ પ્રવૃત્તિ સ્પૃહા ;

રજ્જે શુણ્ણુ લાહે જન્મ વૃદ્ધિ પામેજ્જતે સદા. ૧૩.

ચચાર્યજે; રજ્જેશુણ્ણી ઉત્પન્ન થએલાં તત્ત્વો પ્રાધાન્યપણે વર્તે તો નિઃશંક મનની સ્થિતિ ચલિત થઈ, પ્રવૃત્તિમાં લુપ્ત થઈ, અને રાગદ્વેષાદિ શત્રુથી તપ્ત થઈ મનુષ્ય શાંતિ રહિત બ્રાંતિ રૂપી ભ્રમણામાં ભ્રમ્યા કરેછે. યદ્યપિ સત્ત્વ શુણ્ણે સહાય કર્તા રૂપે રહી માત્ર સત્ત્વાધિનપણે વરતે તો આ દશે તત્ત્વો લાભદાયક પરિણામ પ્રાપ્ત કરે ખરાં. એ રીતે ક્યાં તો મિથિ છે ક્યાં તો આડે રસ્તે ઉતરનાર આ દશે તત્ત્વો રજ્જે-શુણ્ણમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે એમ પક્કી ખાતરી થાયછે. કોઈકજી મહાત્મા આ દશ તત્ત્વોનો રૂડો ઉપયોગ કરી સત્ત્વાંશ સ્કુન્ન રિત કરવા સદ્વિચારમાં પ્રચાર કરેછે. ત્રીજા તમે શુણ્ણમાંથી

માત્ર પાંચ તત્ત્વો, જે વિના પદાર્થની જાણવસ્થાનું જ્ઞાન થતું નથી, એવા વિષયપંચક તત્ત્વો પેદા થઈ જાતા, જ્ઞાન, અને જ્ઞેયનું અધિષ્ઠાન^૧ થઈ પડેછે. જ્યારે તમે શુભ્ર અવ-કાશમાં એકલ ધાયછે ત્યારે શબ્દ; વાયુ સાથે મિશ્રિત ધાયછે ત્યારે સ્પર્શ; તેજ સાથે એકલ ધાયછે ત્યારે રૂપ; જળ સાથે જડિત ધાયછે ત્યારે રસ; અને પૃથ્વી સાથે પ્રાપ્ત ધાયછે ત્યારે ગંધ,—એમ અનુક્રમે ક્રિયત્વ ધાયછે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ મનુષ્યને આવરણમાં અપડાવી અજ્ઞાનમાં અડ્ડળાવેછે. દૃષ્ટાંત તરિકે એક મનોમય સુગંધ પુષ્પથી પ્રકુલિત ઉદ્યાનથી; વિચિત્ર રાગથી, હૃદયભેદક સ્વરથી, અને મનોહર માધુર્યથી ટૉકા કરતી કોકિલાના ગાયના મૃતનું જ્યારે મનુષ્ય પાન કરશે, જ્યારે કૌમુદીસમાં^૨ ચેત અને શીતળ પુષ્પ સાથે અથડાઈને દાક્ષિણાત્ય પવનો-ર્મિનો^૩ કિંગિતૂપાશુ સ્પર્શ થાશે, જ્યારે ચંપો, શુભ્રાપ્ત મોગરાદિ ડોલર કુસુમોને ડોલતા નિરખશે, જ્યારે તે ઉપવ-નના ગંગોદક સરખા મધુર અને સ્વચ્છ પાણીનું પાન કરશે, અને જ્યારે નાના પ્રકારના ફુલોમાંથી મગજને શાંત કરે તેવી સુગંધિથી વિસ્મય પામશે, ત્યારે તેજ સમયે તે

૧ આધારરૂપ,

૨ ચંદની.

૩ પવનના મોઝા.

મનુષ્ય ભ્રમણામાં અમિત થઈ તેવા પ્રાકૃતિક સુખની અધિકાધિક વાંચના કરતાં અધિકાધિક લાલચથી મોહિનીમાં લુપ્થ થઈ અનેક નિંદા કુતર્કોને સ્વાધિન થશે. નથી તે અંતઃકરણરૂપી નિર્મેળ તળાવમાં સદ્વિચારરૂપી કમળને ખીલાવનાર અલૌકિક જળ રૂપ, નથી તે ઇન્દ્રિયરૂપી અશ્વને કાંટાના માર્ગમાં ગમન કરતાં વારણ કરવાને બળવાન શસ્ત્ર-રૂપ, નથી તે ઐનત્ય રૂપી શિખરપર ચઢવાને વાહન રૂપ; પરંતુ કેવળ મોહરૂપી માયાના અંધકારમાં અથડાવી નીચ ગતિ ભણી વહન કરવા જળ તરંગના પ્રવાહ રૂપ થઈ આ દુઃખમય સંસારમાં દુઃખ રૂપ થઈ પડે છે. કેમકે—

શ્લોકઃ॥

અમકાશોપવૃત્તિશ્ચપ્રમાદોમોહૃવચ ।

તમસ્યેતાનિજાયન્તેવિવૃદ્ધેકુરુનંદન ॥૧૪॥

મૂઢતા તેમ આલસ્ય પ્રમાદ આદી મોહથી

તમો ગુણ થશે દશ્ય વૃદ્ધિ પામે પછી નહી. ૧૪

તમો ગુણનાં ચિન્હ મૂઢપણું, આલસ્ય, પ્રમાદ અને મોહ હોય છે. તે થકી મનુષ્ય આ વરણમાં કુતર્કિ કે દુરાચારી થઈ પડે તેમાં કાંઈ પણ વિસ્મય પામવા જેવું નથી. તમો ગુણમાંથી પ્રકટ થતાં પાંચ તત્ત્વો, પણ આપો આપ

દર્શાવી આપે છે કે તેઓનાં પ્રાપ્ત્યથીજ મનુષ્ય મોહ વશ થઈ પડી અધમ સ્થિતિને પામે છે. ત્યારે આ પાંચ તત્વો તમો ગુણુમાથીજ પ્રકાશ પામે છે એમ માનવામાં લેશ માત્ર પણ શંકા રહેતી નથી. તેમ છતાં આ સર્વ ગુણો એકત્ર થઈ, મહા ખળવાન ઇશ્વરી માયાથી અખિલ વિરાટ પ્રસિદ્ધ કરી, સત્વાંશ પ્રાધાન્યથી તેના ધારનારને અવ્યુદય, અ-ભિવૃદ્ધિ, અભિજ્ઞાનથી શાંત સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થવા સામર્થ્ય આપે છે. તે વિના અન્ય રીતે પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત થતુંજ નથી એ પચીસ તત્વો તથા પંચમહાબૂતથી અખિલ વિશ્વ પ્રકાશિત થયું છે એમ કહીએ તો ખોટું કહેવાશે નહીં. ત્યારે ત્રિગુણનેજ વિશ્વાધાર ધારી, મહા શક્તિને તણુ ભાગમાં વહેંચી દેનારા તત્વ જ્ઞાનિઓએ જે અથાગ ખુદ્ધિ ચલાવી છે તેના ખરા મૌલ્યનો વિચાર આવવો પણ કઠિન થઈ પડે. જેમ કાર્ય ઉપર કારણ અને કારણ ઉપર કાર્ય પરસ્પરસ આ-અચરૂપ થઈ પડે છે, જેમ ખીજ ઉપર ફળ અને ફળ ઉપર ખીજ આધાર રાખે છે, જેમ અન્ન ઉપર પ્રાણ અને પ્રાણ ઉપર અન્ન ટકી રહેલ છે, તેમ એ ત્રણ ગુણો એકેક ઉપર અ-ત્યંત આધાર રાખે છે. જેમ અંતઃકરણ વિના વિચારને નિ-વાસ સ્થાન ખીજું કાંઈ પણ નથી તેમ હસ્તપાદાદિ ઇન્દ્રિ-ઓ વિના વિચાર અમલમાં આવી શકતો નથી; જેમ દેહ-

વાનનો દેહ પ્રાણવાયુ વિના ઢકી શકતો નથી તેમ શબ્દ સ્પર્શાદિ વિના દેહ ધારી નિરૂપયોગી થઈ પડે છે. આ ઉપરથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે તિથિયુગનો ત્રિપુટીથીજ* વિરાટનું બંધારણ થાય છે અને વિરાટના બંધારણથી સ્વભાવનું બંધારણ થાય છે. મનુષ્ય માત્રમાં એ ત્રણેય યુગો થોડા થણા અંશે પણ સ્ફુરી નીકળે છે; પરંતુ જે સમયે જે સુશુનું પ્રાધાન્ય હોય છે તે સમયે તે યુગ પોતાની મહત્તા તથા સત્તા દર્શાવી આવે છે. જ્યારે રજો યુગ પ્રકાશ પામે છે ત્યારે તેનું પરિણામ દુઃખમય થઈ પડે છે; જ્યારે તમો યુગ પ્રકાશ પામે છે ત્યારે તેનું પરિણામ મોહમય થઈ પડે છે; પરંતુ જ્યારે શાંતિ અને હર્ષથી તેજોમય સત્ત્વયુગ દિપ્તિમાન થાય છે ત્યારે તેનું પરિણામ જ્ઞાન અથવા સુખ જ છે. પરંતુ એવી રીતે કોઈકજ મહાત્મા પ્રારબ્ધ યોગે શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન,^૧ ઉપરામ^૨ અને તિતિશાદિ ૫૨ સંપતિ સંપાદન કરી મેળવેલા જન્મનો સુહૃદયોગ કરે છે. અને જે કરે છે તો તેઓ કાશુ બંધુર અને લાલચથી ભરપૂર સંસારમાં જન્મ પામી મોહિનીમાં લેશ માત્ર પણ ક્ષોભ નહીં પામતાં, સુસંગ અને સ્વચ્છાચ્ચથી પોતાની જી-

* ત્રણ વસ્તુનો સમુહ.

૧ મુપાર્થ જ્ઞાનનો વિવેક. ૨ વિષયથી દૂર રહેવું તે.

દ્વિ સંસ્કારી કરી આ અધમાધમ સંસારમાં ઉત્તમોત્તમ અર્થ સાધે છે. તેઓ ધર્મની જાણે પ્રતિમાજ હોયની ! સત્યના તો જાણે સ્નેહી હોયની, શાંતિનું જાણે સ્વરૂપજ હોયની ! તેમ ધર્માર્થની સાહચર્યથી ભકિત નૌકાનો આશ્રય લઈ અ-વાધનું તારણ કરી મોક્ષપુરમાં પહોંચી વળે છે,

અશિવ^૧ પ્રકૃતિને તથા શિવનું સેવન^૨ કરવું, ઉન્નતિ^૩ ના તોરથી ચલિત ન થતાં ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ^૩ પ્રાપ્ત કરવી, નિઃસત્વ^૪ છતાં સત્વને ચરણ થવું, એવો તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. લોહમય વસ્તુને સ્પર્શ કરતાં જેમ પારથ-મણી કંચન ખનાવે છે, જેમ હુધાપતિ ચંદ્રમાની શાંત કૌમુદિથીજ ચક્રારણું હૃદય સંતુષ્ટ થાય છે, જેમ ધનખિંડુ-ના માધુર્યથી ચાતક વિહંગ ચેતન પામે છે; તેમ ખીજ અને આજીરિયતિની અસરથી શું જાણે લોહમય ધધ હોયની ? તેવી રીતે લોહમય ધએલી જુદી સત્વરૂપી પારસમણિના સ્પર્શથી કંચનરૂપ ધધ વિશુદ્ધતા પામે છે; તેમ તમોગુણરૂપી તિમિર વિદારણથી સૂર્ય હોયની જાણે તેવી રીતે સૂર્ય સ-માન સત્વ મન કમળને વિકાસે છે; તેમ શાંતિરૂપી પિયૂષ^૫ ધારા વર્ષાવવાથી શું જાણે હુધાપતિ ચંદ્રમા હોયની ? તેવી

---

૧ નહારો સ્વભાવ. ૨ ઉન્નતપણું. ૩ અબુદ્ધય. ૪ નિર્બળ-નિર્ધન. ૫ અમૃત.

રીતે ચંદ્રમારૂપી સત્વ હૃદયને સંતુષ્ટ કરે છે; વળી તેવીજ રીતે જ્ઞાનખિંદુ નિક્ષેપણુ કરવાથી શું જાણે મેઘધારા હો-
મની? તેની પેઠે મેઘરૂપ સત્વ અચેતન આત્માને સચેતન ક-
રે છે. કેમકે કલ્પું છે કે—

શ્લોકઃ॥

વિશુદ્ધસત્ત્વસ્યગુણાઃપ્રસાદઃ।સ્વાત્માનુભૂતિઃપરમા
પ્રશાંતિઃ।તૃપ્તિઃપ્રહર્ષઃપરમાત્માનિષ્ઠાયયાસદાનંદરસ
સમૃચ્છતિ ॥ ૧૬ ॥

વિશુદ્ધ સત્ત્વે, અતિ હર્ષ શાંતિ, આત્માનુભૂતિ વળી જ્ઞાન તૃપ્તિ;
સંતોષ, નિષ્ઠા પરિશ્રમ માંહી, જેથી મહાનંદ મળેજ આંહી. ૧૫
અરે! પણ આવી શાંતિ, આવો હર્ષ, આવી
તૃપ્તિ, તેમજ તજ્જન્ય આવા આનંદ રસામૃતનું પાન
કરવાનો અવસર આધુનીક સમયમાં કયા પુરૂષને આ-
વ્યો છે. આ કાળમાં તો ખાલ્યાવસ્થાથીજ ખાળકોનાં મન
દુરાચાર તરફ વળતાં જોવામાં આવે છે. જેમ લોહ ચુંખક-
ના આકર્ષણથી લોહમય વસ્તુ આકર્ષાય છે તેમ ખાલકોનાં
લોહમય મનો દુરાચારરૂપી લોહચુંખક તરફ આકર્ષાતાં દી-
કામાં આવે છે. આમ છે ત્યારે તેવાંજ ખાળકો યુવાવસ્થા

ના મદથી મદી જઈ દશ ઈંદ્રીય અને તેના અધીય મન
ને સ્વાધિનમાં નહિ રાખતાં પોતેજ તેને વશ થાય છે તેમાં
કાંઈપણ આશ્ચર્ય શું છે? યુવાવસ્થાને આશ્રિત રહેલ ઉ-
બાધી^૧ અંતઃકરણમાં ઉબા^૨ પ્રદિપ્ત થાય છે, તેમજ રજે
શુણના પ્રાધાન્યથી દષ્ટિધવલ^૩ છતાં રાગવાણી^૪ થાય છે.
યૌવન અવસ્થા સર્વદા સર્વથા સુમનના^૫ જાડયથી^૬ પુઠી
પામે છે અને મનુષ્યની પ્રકૃતિને રજસ્તમસી કરી મુકે છે,
વિખ્યાત કાદમ્બરીનો કર્તા બાણમૃદ સંદ્રાપીડને શિક્ષા આ-
પતાં બોધે છે કે—

શ્લોક.

યૌવનારંભેચપ્રાયઃશાસ્ત્રજલપ્રક્ષાલનનિર્મલાપિકાલુ-
પ્યમુપયાતિબુદ્ધિઃ।અપહરતિચવાત્યેવશૃષ્કપત્તંયૌવન
સમયેપુરુષપ્રકૃતિઃ॥કાદમ્બરી-પૂર્વભાગઃ ॥

અર્થ—યૌવનના આરંભમાં ઘણું કરીને શાસ્ત્રરૂપ પા-
ણીનાં પ્રક્ષાલનથી નિર્મળ છતાં પણ બુદ્ધિ કાળી થાય છે.
યુવાનોની દૃષ્ટિમાંથી ધોળાશ જતી નથી તો પણ રાગવા

૧ અહંકાર-મદ. ૨ ઉબણતા, ૩ ધોળી. ૪ લાલ અ-
થવા રાગદ્વેષવાળી. ૫ ચિત્ત અથવા પુષ્પ. ૬ શિતલતા અ-
થવા જડપણ.

ળી થાય છે. જેમ વાતચક્ક શુષ્કપાનને ઉંચે ચઢાવે છે તેમ પ્રકૃતિ પુરૂષને યૌવન સમયે ઉંચે ચઢાવે છે.

આ પ્રમાણે યૌવન અવસ્થાને લીધે સારા સારના વિચારથી વિમુખ પુરૂષોનું માનસિક બળ, હૃદય બળ, તથા શારિરિકબળ એકત્ર થઈ દુર્ગુણ સાગર બાણી જળ વહનની પેઠે વહ્યું જાય છે. તેઓનું જ્ઞાન માત્ર પશ્ચવ ગ્રાહી^૧ તેઓનું મન છીછરું, તેઓની ખુદ્ધિ ટુંકી તથા તેઓના વિચાર નિઃસત્વ અને નિઃસાર હોય છે. ત્રિગુણમાંથી રજે અથવા તમો ગુણ તેનામાં પ્રાધાન્યપણે સત્તા ચલાવી તેના મનને નિરંકુશ કરી રવેચ્છાચારી બનાવી મુકે છે. યદ્યપિ ત્રિગુણ આદિ ત્રિપુટીથી સ્વભાવનું બંધારણ બંધાય છે તદપિ ઇતિહાસાદિ પ્રાચિન ઇત્તાંતોનું શ્રવણ કરવાથી જૂતકાળની સ્થિતિ સંબંધી જે જ્ઞાન થાય છે તે, સાંપ્રતિક મનુષ્યોનાં આચરણ, રહેણી તથા કરણીથી જે અનુભવિક જ્ઞાન મળે છે તે, વળી જૂત અને વર્તમાન સ્થિતિપરથી ભવિષ્યની ખેદ યુક્ત સ્થિતિ સંબંધી જે જ્ઞાન કલ્પનાથી કળી શકાય છે તે, આ પો આપ દર્શાવી આપે છે કે જનમમુહના વિશેષ ભાગ માં રજસ્તમસી અથવા તમો રજસી પ્રકૃતિ પ્રવર્તે છે, પ્રવર્તે છે તેમજ પ્રવર્તશે. માત્ર ખુદ્ધિ બળના તરંગથી ઘડા-

એલ સુરંગીન વિચારની સહાયથી, પૌરાણીકોએ કે ખ્રીસ્ત ધર્માચાર્યોએ કલ્પિત સ્વર્ગનું આલ્સાદક^૧ ચિત્ર આપી તેમાં વસનારાઓને સત્વ ગુણની પ્રતિમા વર્ણવી છે. વેદાન્તના સુદ્ધ વિચારને છણી તત્વ કાઢનાર મુનિઓએ મનુષ્યની સ્થિતિના પરિણામને (મોક્ષ) કે વિરાટના આદિ હેતુનેજ સત્વસ્વરૂપી પ્રતિપાદી,^૨ દેવદાનવોને શુદ્ધસત્વ ગુણની ગણના થી વિમુક્ત કર્યા છે. ખ્રિસ્ત ધર્મ તત્વ વેત્તાઓએ તો મર્્યાદિક પુદ્ધિથી મનુષ્યની સ્થિતિના પરિણામને અથવા વિરાટના આદિ હેતુને ત્રિગુણથી છિન્ન ભિન્ન કરી, માત્ર સત્વ રજસ્તમાન્નિસ પ્રકૃતિવાળા પુરૂષની ઉપમા આપી છે. બૌદ્ધધર્માનુસારીઓએ તો કેવલ અથવા ઇશ્વરને એ ત્રિગુણથી અપર ગણી તેજ બિંબાકારે નિર્ગુણનો બોધ આપ્યો છે; અર્થાત કોઈ પણ તત્વ વેત્તાઓએ મનુષ્ય પ્રાણીને સંપૂર્ણ અથવા સંપૂર્ણ બની શકે તેવા સમર્થ પણ ગણ્યા નથી. વિખ્યાત કાઢખર કવિ કહે છે કે—

So slow.

The growth of what is excellent; So hard To attain perfection in this nether world.

Cowper's sofa

ભાવાર્થ—“જે અત્યુત્કૃષ્ટ છે તેની વૃદ્ધિ અતીવ ધી-
 મી છે; અને આ મૃત્યુલોકમાં સંપૂર્ણતા સંપાદન કરવી તે
 અતીવ વિકટ છે. કાઉપર.” સ્વધર્મમાં અને સ્વકર્મમાં અત્યા
 ગ્રહી પુરૂષોના અંતઃકરણમાં જ્યારે આવાં કઠોર વાક્ય પ્રવેશ
 કરે છે, તેજ સમયે તેનું હૃદય કંપવા લાગે છે, તેનું મન વ્યાકુળ
 થાય છે; અને ક્યાંતો આ સર્વનું કારણ જૂત નિયંતા સ-
 મજી તેનાપરથી અથવા ક્યાંતો આ સર્વ અસત્ય છે એમ
 ગણી તેવા નિયમ સમજાવનારપરથી તે શ્રદ્ધા વહેતી મુકે છે
 આનું પરિણામ સમયે સમયે ખેદ યુક્ત અથવા ગ્લાનિ ક-
 ત્તા હીઠામાં આવે છે. ત્યારે શું સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી તે
 મનુષ્યના સ્વાધિનમાંજ નથી? અથવા શું શુદ્ધ સત્વગુણ પરમ
 ચત્ત્વે મથનાર પણ સંપાદન ન કરી શકે? આના પ્રત્યુત્તરમાં
 માત્ર એટલુંજ કહી શકાશે કે સંપૂર્ણ શુદ્ધતા, સંપૂર્ણ
 સત્વતા, સંપૂર્ણ પ્રમાણિકતા, અને સંપૂર્ણ સત્યતા, આ પ્ર-
 થંચમાં સ્થિર અને શાશ્વત્ રહી શકતાં નથી. પ્રથમ કહેવા
 પ્રમાણે સૌથીધ્વ ઉપર મનુષ્યના કર્મ આધાર રાખે છે, અને
 કર્મ ઉપર ફળ આધાર રાખે છે; તેવીજ રીતે ફળમાંથી શી
 લેતાનું બીજ પેદા થાય છે. અને એમ પુનઃ પુનઃ ચક્રવત્
 થયા કરે છે. જેમ આમ ફળનાં બીજ વાવતાં ચંપેલીનાં
 પુષ્પ પ્રાપ્ત થતાં નથી તેમ ઉત્તમ ફળમાંથી કનિષ્ઠ કે ક-

નિષ કળમાંથી ઉત્તમ ખીજ પ્રાપ્ત થતાં નથી. એતો સ્વાભા-
વિક છે કે શુશ્રુવાનનાં બાળકો શુશ્રુવાન, બુદ્ધિવાનનાં બાળ-
કો બુદ્ધિવાન, પ્રજા માત પિતાનાં બાળકો પ્રજા, તેવીજ રીતે
દુરાચારીઓનાં દુરાચારી, અસત્યવાનનાં અસત્યવાન, પ્રપંચી
ઓનાં પ્રપંચી અને મલીનનાં મલીન બાળકોજ પેદા થાય
છે. આ નિયમ ઉપરથી મહાનુભવી અને પરિપક્વ બુદ્ધિવાન
રૂપિઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે પુરૂષ પોતાના અંશે પોતાની
સ્ત્રી વડે પુત્રનો જન્મ આપે છે, તેજ ઉપરથી સ્ત્રીનું નામ
'જન્યા' કહેવાય છે. આ સિદ્ધાન્તને અનુસરતું એક અંગ્રેજી
માં પણ કથન છે કે—“Child is the father of a man”—
[મનુષ્યનો પિતા બાળ પોતેજ છે.]—સામાન્ય અનુભવીઓ
એ પણ અનુભવ્યું હશે કે જો બાળક બચ્ચારી હોય
તો તેનાં માત પિતા પણ બચ્ચારી હોવાં જોઈએ; જો
બાળક જીગર, ચોરી, દગલખાજ કે પ્રપંચના પરોવિનાં
હુમ્મયો હશે તો તેનાં માત પિતા પણ તેવા દુરુચિને આ-
ધિન હશે; જો પુત્રમાં ધૈર્ય, રયૈર્ય, વિપત્સહિષ્ણુતા,^૩ અ-
ભીરતા^૪ અને ઉદાર સત્વતા^૫ રૂપી અલંકારથી અલંકૃત
થયો હશે તો તેનાં માત પિતા પણ તેવા ઉત્તમોત્તમ શુશ્રુ

૧ સમુદ્ર. ૨ દંડતા. ૩ દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ
૪ હિંમત. ૫ બળવાનપણું.

રત્નોની દૃઢીય પ્રભાથી પ્રકાશતાં હશે. પરંતુ સમયે સ-
મયે આ સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ બનાવ શ્રવણે શુભિએ છધએ,
ચક્ષુએ નિહાળિએ છધએ, અને અંગેમાં વાંચીએ છધએ
તેનું મુખ્ય કારણ બાહ્ય સ્થિતિની અસર છે. બાહ્ય સ્થિ-
તિની અસર જેટલી મજબુત છે તેટલી મજબુત બીજી-
ની અસર હોતી નથી; તોપણ સામાન્ય પક્ષે જોતાં બી-
જીની અસર કેવળ નાશ પામતી નથી. એક સદગુણી અને
સદચારી પુરૂષનો પુત્ર સંબંધથી દુરાચારી યજ્ઞ કુર કર્મો
આચરે તોપણ જ્યારે તે પોતાના સ્વાભાવિક મનની સ્થિતિ
માં આવી પડે છે ત્યારે તે પશ્ચાતાપ રૂપી અગ્નિથી જેટલો
દગ્ધ થાય છે તેટલો દુર્ગુણી અને દુરાચારી પુરૂષનો પુત્ર
સ્વાભાવિક મનની સ્થિતિમાં આવી પડે તો પણ દગ્ધ થ-
તો નથી; તે ફક્ત બીજીની અસરનો પ્રતાપ છે.

સરજનહાર તો મન નિરોક્ષપણે રહી સૃષ્ટિની કૃત્ય-
તિનું કારણરૂપ થાય છે. પરંતુ સ્વભાવ વૈષમ્યનું^૨ કારણ તો
મુખ્ય બીજ છે એમ નિર્વિવાદ રીતે જી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મ સુ-
વના બાબમાં સિદ્ધ કરે છે. તે કહે છે કે:—

॥ यथाहिपर्जन्योव्रीहियवादिसृष्टौसाधारणकारणमव

તિત્રીહિયવાદિવૈષમ્યેતુતત્તદ્વીજગતાન્યેવસાધારણાનિ-
 કારણાનિસામર્થ્યાનિભવન્તિ। એવમીશ્વરોદેવમનુષ્યાદિ
 સૃષ્ટૈસાધારણંકારણંભવતિ॥ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમ્ ॥

જે રીતે વર્ષાદ, ચોખા કે યવની ઉત્પત્તિનું સાધારણ
 કારણ છે, પરંતુ ચોખા કે યવના વૈષમ્યમાં તે તેનાં ખી-
 જજ સાધારણ કારણ થઈ પડે છે; તેવીજ રીતે ઇશ્વર, દેવ
 મનુષ્યાદિ ઉત્પત્તિનું સામાન્ય કારણ જૂત થાય છે; અ-
 થાત તેના વૈષમ્યનું કારણ ખીજ હોય છે. ” અત્ય છે;
 “ ખાપ તેવા ખેટા અને વડ તેવા ટેટા ” એ કહેવત પણ
 આ સિદ્ધાંતની સત્યતાની સંપૂર્ણ સાક્ષિ આપે છે, તેમ છે
 છતાં સમયે ખીજની અસર કેવળ નષ્ટ થઈ કંઈ વિલિસાસ
 ભિન્નતા ખીજ અને ફળ વચ્ચે નિરખવામાં આવે છે; જાણે
 ખીજથી ફળ કંઈ વિચિત્ર હોયજ નહીં? અથવા તે જાણે
 ખીજ સાથે કંઈ પણ ફળને સંબંધજ ન હોય? તેમ ખીજ
 અને ફળમાં ભેદ નિહાળી ઉપરનો સિદ્ધાંત સંશયજૂત થઈ
 પડે છે. આનું કારણ ખાણ સ્થિતિની અસર સિવાય ખીજનું
 કંઈ કહી શકાતું નથી. મંગ, અધ્યયન અને અનુભવ
 ખાણ સ્થિતિમાં સમાવેશ કરે છે. મનુષ્ય જેની સાથે પોતાનો
 કાળ નિર્ગત કરે છે, જેની સાથે પોતાનાં મન, વાણી અને
 ક્રિયાની એકતા થાય છે; જેની અદ્ભૂત રીતિ, સ્થિતિ, મન,

વચન અને કર્મની ચેષ્ટા^૧ કરે છે, જે તેના જ્ઞાનનું, તેના
 ધ્યાનનું, તેના મનનું, તેના શ્રવણનું અને તેના ઇલાણનું
 આશ્રય કારણ થઈ પડે છે, જેની સાથે તેને દ્રષ્ટિથી, જેની
 સાથે તેને વાક્યાલાપવાથી^૨ જેની સાથે તેની ખાલ્લ ઇ-
 ગિતથી સંબંધ થાય છે, અથવા સંબંધ થવાનો પ્રસંગ પડે
 છે, તેજ તેનો સંગરૂપ થઈ શીલતા અથવા સ્વભાવ બં-
 ધારણમાં મુખ્ય આવશ્યકતા ધરાવે છે, તેજ તેના ભવિષ્યના
 સુખ દુઃખનો આધાર થઈ પડે છે, તેજ તેના અખિલ
 જીવિતમાં શું જાણે અધાર વનમાં પંથ દર્શક સૂર્ય પ્રભા હો-
 વની? તેની પેઠે પંથ દર્શક થઈ પડે છે, અર્થાત્ ધન, લ-
 જ્ઞાન, કીર્તિ, વિદ્વતા વિગેરે હર્ષ શોકરૂપી પ્રવેશો ભવરૂપી
 રંગબ્રૂમિમાં દર્શાવવા કે બળવવામાં મુખ્ય સાધન બૂત થાય
 છે. મનુષ્યની જીવિત અનુકારી હોવાને લીધે ખાજી
 સ્થિતિ મન ઉપર અસર કરે છે. મનુષ્યમાં અનુકાર શક્તિ
 એટલી તીવ્ર અને એટલી મજબૂત હોય છે કે દુરાચાર કે
 સદાચારના વિચારમાં પ્રચાર નહિ કરતાં ગમે તેવાં દુર્ધટ અને
 દુષ્કર આચારમાં પ્રસાર થઈ શકે છે. સપૂર્ણ લાલચથી
 લુબ્ધ થઈ ગએલી જીવિત મનુષ્ય પર સર્પને પુખ્ત માળા વત-
 કોટમાં આરોપણ કરવા શક્તિવાન કરે છે; અગ્ન્યસ્ત્ર ખા-

જુના ધણુધણુતા ગોળા સામે વજ્ર હૃદયથી પર્વતની જેમ
 અચળ ઉભા રહેવાને ધૈર્યવાન બનાવે છે; ઉન્નત અને ગર્જના
 કરતા, તરંગ લેખાથી^૧ ભરપૂર મહોદધિમાં અંપલાવવા ઉ-
 શ્કેરે છે, તેમજ ઉગ્ર પર્યંત ઉપર નિર્ભય અને નિઃશંકપણે
 દોડવાને તેના સ્નાયુને ટઠ કરે છે. જન્મથી માંડીને મરણ
 પર્યંત અનુકારની અત્યુપયોગી શક્તિ મનુષ્ય પ્રાણીમાં પ્રાપ્ત
 થાય છે. જેમ અન્ય પશ્ચાદિ પ્રાણીમાં પ્રેરણાની શક્તિ ક-
 ક્ષાએ પ્રેરેલી છે, તેવીજ મનુષ્યપ્રાણીમાં અનુકારની
 શક્તિ પ્રેરેલી છે. તેની ગતિ અનુકૃતિ નિરંતર ચલુજ
 હોય છે, તેની અસર સ્થાયી હોય છે, તેનો પ્રતાપ મૂલ્ય-
 વાન થઈ પડે છે, અને તે શક્તિ એટલી શાશ્વત હોય છે કે
 જનગૃહ અવસ્થામાં થએલી અસર સુપ્રસિદ્ધ^૨ કે સ્વપ્નાવસ્થા
 માં નિહાળવામાં આવે છે. આવી અચલીત, દ્રઢ અને શા-
 શ્વત અનુકૃતિની સત્તાની મહત્તાથીજ મનુષ્યની માનસિક
 શક્તિ ઉપર સંગતિ, બળ વાપરી શકે છે, મનુષ્યના અંતઃ-
 કરણ ઉપર અધિકાર ચલાવે છે, મનુષ્યની શારિરિક શક્તિ
 ને પણ મર્યાદામાં રાખે છે, મનુષ્યનાં વચન રૂપી શસ્ત્રને
 સતેજ કે નિસ્તેજ કરે છે, તેમજ મનુષ્યના સ્વભાવની ક્રિયા
 રૂપી દુષ્ટિને દાસિ બનાવે છે. અનુકૃતિની પ્રભાની સત્તાથી

સંગની અસર એટલી ખતરત થાય છે કે અધમાધમ મ-
નુષ્ય ઉત્તમોત્તમ ગતિ પામે છે. જેમ પારિજાતના સુગંધ
મય પુષ્પના સંગથી એક નીચ કીટ^૧ પણ ઈંદ્રના શિર
ઉપર વિરાજવા ભાગ્યવાન થાય છે, તેમ કીર્તિ રૂપી સુગંધથી
શું જાણે પારિ જાત હોયની? તેમ પારિ જાતરૂપી સત્સંગ
ઐનાત્ય રૂપી શિખર ઉપર વિરાજમાન કરવા સમર્થ થાયછે.
ગંભિરાઈથી વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે સંગ અથવા
મંડળના ખંધારણ વિના સારાસારના વિચારમગજમાં પ્રવેશ
કરવા પામતા નથી, અને સંસારમાં સ્નેહી વર્ગ સાથે, 'ખં-
ધુ વર્ગ સાથે કે કુટુંબ વર્ગ સાથે આપણા થા થા ધર્મેછે
તેના જ્ઞાનનું જ્ઞાન થવા કેવળ દુર્ભાગ્ય રહેવાય છે. સત્સંગ
કે મંડળની કેટલી અસર થઈ શકે છે, અને તેની કેટલી
બધી આવશ્યકતા છે તે વિષે લખતાં એક છટાદાર ગદ્યકાર
લખે છે કે—

“ Society is like a lawn, where évery rough-
ness is smoothed, every bramble eradicated , and
where eye is delighted by the smiling verdure of
valvet surface.—

WASHINGTON IRVING.

ભાવાર્થ—(સંગ) મંડળ, મેદાનની પેઠે કઠોરતાને
ચાંત કરે છે પ્રત્યેક કંટક મૂળોને નિર્મૂળ કરે છે, અને જેના
વડે ચક્ષુ રેશમ સમોન મેદાનની ખુશકારક લીલોતરી નિ-
હાળી આનંદ પામે છે.

વૌશીગટન ધરવિંગ.

કિંબહુના? જંગલી લોકોના અને મંડળમાં વસતા
લોકોના સ્વભાવમાં જેટલી ભિન્નતા તથા જેટલો ભેદ જો-
વામાં આવે છે તે સર્વ સંગ ખળનું પરિણામ છે. એ તો
સ્વાભાવિક અને અનુભૂત છે કે જે વ્યાપારીનો સંગ હોય
તો વ્યાપાર વિષે વિવાદ કરવાને મનકુતુહલ થાય છે; જે
વૈદ્ય સાથે સહવાસ હોય તો વૈદ્યક નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવા
આકાંક્ષા ઉત્કેરાય છે; જે રાજ પુરુષ સાથે સમાગમ હોય
તો રાજ્યક્રિય ખંધારણ, રાજ્યક્રિય નિયમ, રાજ્યક્રિય સૌંદર્ય
કે રાજ્યક્રિય ન્યૂનતા વિષે માહિત થવા હૃદયની લાલસા વૃ-
દ્ધિ પામે છે; જે વિદ્વાન મહાત્મા સાથે સહચાર હોય તો
ધર્મી નિયમોનું, વિચિત્ર અને અદ્ભૂત સૂર્ય મંડળનું,
રસાયણનું, યાંત્રિકશક્તિનું, તેમજ નિતિનું, કૃત્યા કૃત્યનું, હે-
યોપાદેયનું^૧ અથવા હિતાહિતનું આવશ્યિક જ્ઞાન સંપાદન
કરવા મનનું વલણ વળે છે; જે જીગારી, ચોર પ્રપંચી, છ-

૧ તજવા યોગ્ય અને શ્રદ્ધણ કરવા યોગ્ય.

૨૨૫, કપટી કે દગાખોરની મંડળીમાં આયુષ્ય વ્યય થતો
 હોય તો તદ્વત ખની જવા માનસિક, હૃદયની અને શારિરિક
 શક્તિ એકતા પામી અતિ બળવાન થાય છે. આજ કારણથી
 ઉદાર પુરુષના પુત્રો કૃપણતાના કિનારાપર ધસઠાઈ જા-
 ને છે, આજ કારણથી મહા શુરવીર યોદ્ધાઓના વંશને
 બીર અબળાની પેઠે સ્વગૃહનું સેવન કરતા દ્રષ્ટિએ પડે છે;
 આજ કારણથી પ્રમાણીક પણાથી પ્રસિદ્ધ પામેલા નરોનાં
 બાળકો અસત્યના પંજમાં ફસાઈ જઈને કીર્તિના કાંકરા કરે
 છે; અને આજ કારણથી જ્ઞાનનિધિ પંડિતોના પુત્રો આ-
 વરણના અંધકારમાં અથડાતા અને ઉદર પોષણ અર્થે ઘેર
 ઘેર દીનવાણીથી ભટકતા ગોવામાં આવે છે; વળી આજ
 કારણથી મિશ્તા માગી છુધા નિવારણ કરનારાઓના પુત્રો
 સહસ્ત્રો અને લક્ષો મનુષ્યોના અધિપતિ થઈ મહા વૈભવથી
 સુખના હિંડોળામાં હિંચકયા કરે છે; આજ કારણથી નિર-
 સર માતપિતાનાં બાલકો મહા વિદ્યાની પ્રસન્નતાથી પોતાના
 નામ અમર કરી ગયાં છે; અને આજ કારણથી મહા પ-
 તિતનાં બાળકો પણ જીવદા જ્ઞાન સંપાદન કરી, પુણ્ય રૂપી
 પુણ્યોના જાણે પુજા હોયની? તેની પેઠે પ્રપંચાત્મક સંસાર
 તરી ગયા છે. શું આ ઉપરથી સિદ્ધ થતું નથી, શું આ

૧ આયુષ્ય સમાવાતું હોય.

ઉપરથી આપણે નિશ્ચય કરી શકતા નથી કે શુણ્વણનો સંગ શુણ્વીજ ખનાવે છે અને પતિતનો સંગ પવિત્ર ખનાવે છે?

“બહુ રત્ના વસુંધરા” એ કથન પણ સ્પષ્ટ સાક્ષિ આપે છે કે શુણ્વણ પુરોની પૃથ્વી ઉપર ન્યુનતા હોતીજ નથી; પરંતુ શુણ્વણનો સંગ થવો અતિ દુર્લભ છે; કેમકે—

શ્લોક:॥

દુર્લભમ્ત્રયમેવૈતત્ દેવાનુગ્રહहेतुकम् ।

મનુષ્યત્વમુમુક્ષત્વં મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥ ૧૬ ॥

દુર્લભ છે ત્રણે વસ્તુ, મળે તે પ્રભુ મેલેશ્ચી;

માનુષાઈ તથા મુક્તિ, મહાત્મા તણી સંગતિ. ૧૬

વળી જ્ઞાનનિધિ વ્યાસજી, શુણ્વી જનોના આશ્રયથી કેવી રીતે અસંખ્ય લાભ મળે છે, કેવી રીતે તેઓના આશ્રયથી અપ્રતિક્રિય^૧ કાર્ય પણ સરે છે, કેવી રીતે શુણ્વી જનોના આશ્રયથી કૃતાર્ય થવાય છે, કેવી રીતે શુણ્વી જનોના આશ્રયથી હૃદયનો ત્યાગ કરી ઉપાદેયનો સંગ્રહ કરાય છે તેમજ શુણ્વીજનોના આશ્રયથી કેવી રીતે અસંખ્ય સુખનો અનુભવ થાય છે તે વિષે કેવાં હિતકારક અને હૃદય બેદક વચન કહે છે?

શ્લોક.

મૃતિર્મૃતીતિરસ્કારો જીવિતંગુણીસંશ્રયઃ ।

ફલંસ્વર્ગાપવર્ગાદિ જીવિતાતગુણીસંશ્રયાત્ ॥ ૧૭

તિરસ્કારે થશે મૃત્યુ, સાક્ષ્ય સંગથી થશે;

સ્વર્ગ મોક્ષ મળે તેથી, શુભી આશ્રય બે હશે. ૧૭

અર્થ છે; સંત પુરુષો સત્યતા રૂપી તેજથી બનજો સૂર્ય
હોયની? તેની પેઠે નિંદક મનુષ્યોનો સ્વપ્રભાથી પરાભવ કરે
છે; પોતાના મહત્ શુભીથી બનજો કલ્પલુપ હોયની? તેની
પેઠે આશ્રિત જનોની સર્વ ધૃષ્ટિ પતિપૂર્ણ કરે છે; શમદ-
ગદિ પર સંપત્તિથી બનજો ધંદ્રજ હોયની? અથવા પરમાન-
ન્દના જ્ઞાનરૂપી અમૃતના સરોવરમાં રમણ કરવાથી શું બનજો
સાક્ષાત અલ્પસ્વરૂપ પોતજ હોયની? તેની પેઠે તેને શરણ
ગયેલાને સ્વર્ગની મનોહર લીલાનાં દર્શન કરાવે છે, જ્ઞાન
પિયૂષ ધારાથી તેઓને વિશુદ્ધ રાત્વાંથી ખનાત્રી મહાનંદમાં
નિમગ્ન કરાવવા સમર્થ થાય છે; તેવા શુભી જનોના સં-
શ્રયથી સૌથીધ્ય સંપાદન થઈ જન્મનું સાક્ષ્ય થાય તે શંકા
રહિત છે.

જેમ સંત પુરુષોના સમાગમથી મનુષ્ય ઓળખના શિ-
ખિરપર વિરાજવા સમર્થ થાય છે, વળી જેમ દુર્જનોનો સન-

હવામ નિરંતર અધમાધમ સ્થિતિએ પોણોચાડવા અત્યુગ્રે
 સત્તા ધરાવે છે, તેવીજ રીતે જન સ્વભાવની સ્થિતિનું મુ-
 ખ્ય અને બળવાન કારણ અધ્યયન છે. સદ્વિદ્યાના અધ્ય-
 યનથી નીચમાં નીચ પ્રશ્નો પણ ઉત્તમ મનાવા લાગ્યા છે;
 સદ્વિદ્યાના પ્રતાપથી સિદ્ધાંતનો પેટે કાળક્ષેપ કરનારા પૂજ-
 નીય બની મહાન નૃપતિઓના શિશુક અને બોધક થઈ
 મનુષ્ય માત્રના સુખ દુઃખનો આધાર થઈ પડે છે; સદ્વિ-
 દ્યાનો સત્તાથી બાંધેલ પ્રજાના લક્ષ્યને પચેન અગ્રેસર
 બની, અલૌકિક ગ્રંથો શુંથી પોતાનાં નામ અગલિત, પોતા
 ની કીર્તિ અખંડ, પોતાની મહત્તા તથા પૂજ્યતા સ્થાયી
 અને સ્થિર કરે, એહામૃત્તિક^૧ લોકમાં વિખ્યાત થયા છે;
 તેવીજ રીતે દુર્વિદ્યાના દબાણથી, કલેશનું જાણે કલેશવર હોય
 ની? દૈન્યના જાણે દાસજ હોયની? અપકીર્તિનું જાણે અઝ-
 જ હોયની? વિષાદનું જાણે વમળજ હોયની? વળી ત્રિપત્તીનું
 જાણે વેશજ હોયની? તેની પેટે રોગ, શોક, પરિતાપ, ખં-
 ધન અને વ્યસનમાં દબાઈ જઈને મહા મહા દુઃખે પોતાનું
 આદ્યુષ્ય નિર્ગત કરે છે. ગ્રંથમાં જે જે વર્ણન વાંચીએ છીએ,
 જે જે જ્ઞાનનું આસ્વાદન કરવા ભાગ્યવાન બનીએ છીએ,
 જે જે મહા પ્રશ્નોના ચરિત્ર, તેઓની રીતિ, સ્થિતિ, તે-

---

૧ આ લોકનું તથા પરલોકનું.

ઓની સ્થિત્યંતરનું કારણ, તેઓની એટલા તેઓના વિશ્વાસ
આદિ જે જે શ્રવણ કરીએ છીએ, તે કાણે કાણે આપણા
સર્વ કાર્યોમાં તાદૃશ દીઠામાં આવે છે. ગ્રંથો આદર્શ^૧ સ-
માન હોવાથી, અધ્યયનકરતા મનનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડી
તેના યુક્ત દોષ મૂર્તિમાન નિહાળાય છે. હેઝલીટ નામનો
એક વિદ્વાન કહે છે કે:—

Books wind into the heart; the poet's verse
slides into the current of our blood. We read them
when young; we remember them when old; we read
there of what has happened to others; we feel that it
has happened to ourselves. They are to be had every
where cheap & good. We breathe but the air of books,
we owe every thing to their authors.

HAZLITT.

અર્થ—ગ્રંથો અંતઃકરણમાં ઘોળાય છે; કવિઓના રસો
કેા રૂધિર પ્રવાહમાં ઉઘાળા મારે છે; યુવાવસ્થામાં આપણે
તેનું અધ્યયન કરીએ છઈએ, અને પુખ્ત ઉમરે આપણે
તેને સ્મરણમાં લાવીએ છઈએ. પરસ્થિતિથી માહિત થઈ
એ છીએ, અને તે સ્થિતિ આપણે પોતે નિહાળીએ છઈ

એ એમ સમજીએ છીએ; અને તેના રચનારના સર્વ રીતે
 ઋણ કર્તા થઈએ છીએ, ગ્રંથની સત્તા કેટલી ખજવાન છે? મ-
 હાશ્વારત જેવા વીરરસ પ્રાધાન્ય ગ્રંથોમાં તલ્લિન થયાથી ર-
 ધિર ઉછાળા મારે છે, સજ્જભર શિર અંતઃકરણ વજ્ર ખને છે,
 શૈર્ષી મુખમુદ્રા મનોહર ભાસે છે; ગમે તેટલા આધિને
 આધિન થઈ પછાવરું ખનેલું મન સત્કવિઓની કવિતાથી
 આનંદ લહરીમાં ધુમે છે અને ગમે તેટલા આધિથી પી-
 ડિત હૃદય સત્કવિઓના સમાગમથી શાંત પડે છે, એ અ-
 લુભવ કોને થયો નથી? તેવી રીતે રજસ્તામસી વૃત્તિથી ર-
 માએલા ગ્રંથના અસરથી પણ સુશીલ વૃત્તિ નાશ પામી
 કનિષ્ઠ અને નિંદા સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય એમાં નવલ વિશેષ
 શું છે? સરજાસૂત્રના પ્રતાપથીજ વિવેકનો ટેક સ્થિર રહે છે,
 કૃત્યાકૃત્યનું જ્ઞાન પણ તેથીજ આવે છે, હિતાહિતનું જ્ઞાન
 પણ તેથીજ થાય છે, ગ્રાહ્યા ગ્રાહ્યનો^૧ વિચાર પણ તેથીજ
 વિસ્તાર પામે છે; સારાંશ સૌશીલ્યરૂપી અલંકારથી અલંકૃત
 થવા પર્મજ્ઞ અને નીતિજ્ઞ ગ્રંથ કર્તા અવશ્ય ઉપયોગી થઈ
 પડે છે. પરંતુ કેટલાએક એવા ગ્રંથો છે કે જેમાં માત્ર કામ
 નેજ સર્વ કામના પરિપૂર્ણ કરનાર મહાદેવ તરીકે માન્યો હોય;

કેટલાએક એવા ગ્રંથો છે કે જેમાં માત્ર ક્રોધનેજ કૃતાર્થ થવાનું કારણ કલ્પ્યું હોય; કેટલાએક એવા ગ્રંથો છે કે જેમાં માત્ર લોભનેજ જીવનનો મુખ્ય મોભ ગણ્યો હોય; કેટલાએક એવા ગ્રંથો છે કે જેમાં માત્ર મોહને મહોત્સવ માન્યો હોય; કેટલાએક એવા ગ્રંથો છે કે જેમાં માત્ર મત્સર સાથે મિત્રતા કરવામાં મહા સુખ દર્શાવ્યું હોય, કેટલાએક એવા પાત્ર ગ્રંથો હોય છે કે જેમાં માત્ર મદ્યથી મદી જઈ મદોન્મત થવામાંજ મનોરથ પુરા થાય તેવું લખ્યું હોય; તેવા ગ્રંથોની અસરથી મનુષ્ય અંધવશ બની, પોતાનો ઉચ્ચ અવતાર, પોતાની શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતિ, પોતાની ઉમદા પંડિત, મહા શ્રેય સંપાદન કરેલી પોતાની લક્ષ્મી, વિગેરે સર્વનું વિસ્મરણ કરી ભ્રમર સમાન પોતાની ચિત્તવૃત્તિને લાલચરૂપી ઉપવનમાં ભ્રમણ કરવા દે છે, વિષયરૂપી કમળમાં સુંબર કરવા દે છે, અર્નાતિરૂપી મધુકોચ ખાંધવા દે છે, અને પરિણામે મહા યાપના હંડા ખાડામાં ગમ્પડી જઈ અતિ અધમ સ્થિતિમાં આવી પડે છે. નથી તેઓ પુનઃ હૃદયથી પ્રકૃલ્લિત થતા, નથી તેઓ પોતાના પાંધુ વર્ગમાં, સ્નેહી વર્ગમાં, અને કુટુંબ વર્ગમાં પણ સંપ, શાતા અને સુખનો અનુભવ કરતા;

નથી તેઓ ઇશ્વરના ધ્યાન, મનન, શ્રવણ અને નિદિધ્યા-
સનમાં^૧ મન ખુંચાડી પોતાના અગ્રોર તર્ક મટે પથ્થાતાપ ક-
રતા અથવા નથી તેઓ સદ્ગુણ સાથે સદ્વાસ રાખવાયગ્ની
હિત શિશાપર લક્ષ ખેંચાડતા; તેથી તેઓની સ્થિતિ નીતિ
રહિત થવાથી અતિ પતિત થાય છે એમ નિઃશંક મનાય છે.

સૌશિલ્યાભરણથી રાણુગારેડા મહા પુરુષો પરદાર,
પદ્મવ્ય અને પરદ્રોહને પરહરે છે, પરાર્થ અને પરમાર્થ પ્રાપ્ત
કરવા પરમ પ્રેમથી પરિયમ કરે છે, દીન છતાં દયાના દાસ
થાય છે, વિખીત છતાં વિવેકના વિચારને વિસારી દેવા નથી,
સત્યતા, સમ્મતાસ્ત્ર, અને સત્પુરુષોની સંગતિમાં ગતિ કરે છે,
અનસ્તેય,^૨ આસિતકય, અપ્રતિગ્રહ^૩ અને અહિંસાનાં આ-
ચરણ આચરવા આદર ધરે છે, અર્થાત્ એવો કોઈ પણ
સદ્ગુણ નથી કે જે તેના જેવા સત્વાંશી પુરુષોમાં ઝગડકી ન
નીકળે, અન્ને એવો કોઈ પણ દુર્ગુણ નથી કે જેનો તે અ-
તિ તિરસ્કારથી અનાદર ન કરે. સત્પુરુષોના સમાગમથી,
સમ્મતાસ્ત્રના અધ્યયનથી, પ્રતિદિન પોતાના ઉપર કૃત્યાકૃત્ય
કાર્યથી ખનતાં પરિણામ ઉપરથી સત્વગુણથી આવિર્ભૂત ત-
ત્વોની અતિ સાહાય્ય લાભ આણુસ જનત હિતહિત પારખવા

ચક્રિતવાન થાય છે. તે સારી પેઠે જાણે છે કે સત્પુરુષોના સમાગમથી જે જે વિષયમાં અપૂર્ણ રહેવાય છે, સમગ્રજ્ઞના અધ્યયનથી જે જે વિષયોમાં અજ્ઞાન રહેવાય છે તેમજ શુ-
ણી જનોના અનુકારથી પણ જે જે શુભ લક્ષણોની આ-
પણામાં ન્યુનતા રહે છે, તે તે સર્વ અનુભવથી સહજ મેળવી શકાય છે. એકજ લાણે, એકજ સમયે સર્વ પાપત દ્વિપર પૂર્ણ લક્ષ આપી શકાતું નથી, વળી માત્ર શાસ્ત્ર અવ સોકનથીજ હૃદિનું સાદૃશ્ય થતું નથી; પરંતુ જેમ જેમ આ પ્રપંચાત્મક સંસારમાં આગળ વધતાં પ્રસંગ આવતા જાય છે તેમ તેમ લાભા લાભનું ખરું જ્ઞાન થાય છે. સંસાર વ્ય-
વહારમાં કુશળ થવાને, સાંસારિક લાલચો સામે દૃઢ બનવાને સાંસારિક ધર્મના જ્ઞાન રૂપી અંતઃકૃત પ્રકૃષ્ઠિત થવાને અ-
નુભવથી ઘડાવું એજ સત્પંથ છે, એજ સત્સાધન છે અને એજ સદુપાય છે. જે અનુભવથી ઘડાયેલો છે, જેણે બાહ્ય અને અંતઃઅનેક લીલાનું પાન ફૂક્યું છે, જે ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિના મહા બળે ભિન્ન સ્વરૂપે રાચ્યો છે, જેણે મહા સ મૃદ્ધિવાનોની સમૃદ્ધિ લણી માત્રમાં નષ્ટ થએલી નિરખી છે, જેણે મોટા મોટા કુટુંબો જેતા જેતામાં નિર્મૂળ થતાં દીઠાં છે, જેણે પ્રમંડ સત્તાધારી છત્ર પતિઓને કાળ ક્રમે ઘેર ઘેર દીનવાણીથી યાચતા નિહાળ્યા છે, જેણે અનીતિથી મહા પી-

ડાના પ્રદારમાં છુંદાઈ જતાં મનુષ્યોને અવલોક્યાં છે, અ-
 ર્થાત જેણે કાળ ચક્રની શુદ્ધ ગતિ તથા કૃતિ ધ્યાન સહિત
 મનમાં ઠસાવી છે, તેજ પુરુષોનાં કાર્ય શ્રેષ્ઠ રૂપ આપનાર,
 તેજ પુરુષની શિક્ષા બોધક અને તેજ પુરુષનું જ્ઞાન રંગીન
 સંગીન હોય છે. હૃદયની અત્યંત કૃપાવડે મજેસા જન્મને
 તે વૃથા શુભાવી આ પૃથ્વી ઉપર તેઓ અપકીર્તિ અને
 પાપનો બાર ભરી જતા નથી; અતિ પરિશ્રમથી મજેસી ધં
 દ્રિઓને તેઓ નિરંકુશીત કરી યથેચ્છ વર્તવા તત્પર થતા
 નથી, તેમ તેવાજ પુરુષો અંચળ ચિત્ત જ્ઞાતિને શુભાવી, ધં
 દ્રિયનો નિગ્રહ^૧ કરવા આગ્રહ ધરે છે. મનુષ્ય માત્રમાં ચિત્ત
 સંયમ^૨ અને ધંદ્રિય નિગ્રહની મુખ્યથાઃ અગત્યતા છેજ. તે
 વિના ઉત્તમ રૂપ પામવાને ઉત્તમ જન્મ, ઉત્તમ વિચાર, ઉત્તમ
 સંગત અને ઉત્તમ પ્રયત્ન હોવા છતાં સર્વ નિષ્ફળ થાય છે.
 રથરૂપી દેહ શુ' જાણે હસ્ત પાદાદિ ધંદ્રિયોરૂપી છત્ર ચક્રથી
 રચાયેલા હોયંની? તેમ હસ્ત પાદાદિરૂપી છત્ર ચક્રથી દેહ રથ
 જોવો ભાસે છે; વળિ ચિત્ત કે મનરૂપી જાણે અશ્વ હોયની?
 તેમ ચિત્ત કે મન અશ્વની ગરજ સારે છે. પ્રાણાત્મારૂપી પ્ર
 વાસી રથારૂહ^૩ છે; અને અશ્વ અથવા છત્ર ચક્રાદિ પ્રવાસી

ના દાખાણમાં ન હોય તો ગમે તેવા દુર્ધૃષ્ટ પંથે રથને દોરી
 અધમ રિયતિના અગાધ ઉંડા ખાડામાં ગામડાવે એમ નિઃ
 સંશય સિદ્ધ થાય છે. અરે! જે હસ્ત શસ્ત્રનું રક્ષણ કરવા
 માં, મનોહર ગ્રંથો શુંથવામાં, અને રસયુક્ત કવિતા રચવા
 માં વાપરવા જોઈએ તેજ હસ્ત મહા પ્રપંચથી દગા કરવામાં
 નિરપરાધી અને રંકને દુઃખ દેવામાં તેમજ પરધન અને પ
 રદાર પરહરવામાં વાપરવામાં આવે તેના જેવું ખીજું નીચ
 પાણું શું કહેવાય? જે જીવ્હા મધુર શબ્દોથી અનીતિના ખા
 ડામાં પડેલા દુર્ભાગ્યોને સુદ્ધોધ કરવામાં, સર્વનું પ્રિય અને
 રાત્ય ખોલવામાં જોડવી જોઈએ તેજ જીવ્હા અસત્ય નિન્દા-
 થી પરને નિંદવામાં, સજ્જનોના હૃદયને વાગ્માણુથી ભેદવા
 માં જોડવામાં આવે તેના જેવું અન્ય કુર કર્મ શું છે? જે
 સ્તુ સંતના દર્શન કરવામાં, ધર્મશ્રી મહિમાનું શુભ ગાન ક-
 રવા તેની અકલ, ખોધક અને અલૌકીક લીલા નિરખવાને
 મળેલી છે, તેજ સ્તુનો મદથી મદેલી માનુનિની મોહિનીથી
 મોહિત થવામાં, દુરાચારીઓનો દુરાચાર, વિગ્રહીઓનો વિ-
 ગ્રહ, અને પ્રપંચીઓનાં કપટ યુક્ત કૃત્યો નિરખવામાં ઉપ-
 યોગ થાય તેના જેવું અન્ય દુષ્પાણું શું છે? જે પગ મ-
 હાત્માઓના સમાગમાર્થે તેઓની સમાજમાં જવાને, સમ્માન-
 સ્ત્રનું અધ્યયનાર્થે શુદ્ધોની સેવા કરવાને અને પાપ છુ-

દ્વિનો જ્યાં વિનાશ થાય છે તેમાં પવિત્ર અને રમણીય નિ-
 થોની યાત્રા કરવાને પ્રેમ પ્રતાપથી પ્રાપ્ત થયા છે તેજ પગ
 દુષ્ટ પુરુષોના મંડળમાં ગમન કરવાને કે એવાંજ ખીજાં દુષ્ટ
 આચરણ આચરવાને કામમાં આવે તેના જેવું અન્ય વિ-
 સ્મય જગત અને એક કારક શું છે? જે શ્રવણેન્દ્રિય સદ-
 શુદ્ધિની હિતકારક શિક્ષા શ્રવણ કરવામાં કે ધ્વજના શુ ને
 નું ગાન શ્રવણ કરવામાં ઉપયોગમાં લાગવી જોઈએ તેજ
 શ્રવણેન્દ્રિય કામદંધ મનુષ્યોનાં કામપ્રદિપ્ત વચ્ચનો સાંમ-
 જવામાં કે વિલાસમાંજ મગ્ન થયેલા કવિઓની કવિતા શ્ર-
 વણ કરવામાં વાપરવામાં આવે તેના જેવું ખીજું કુપશું
 શું કહીએ? ધ્વજ જેનો રૂડો ઉપયોગ કરવા નિર્માણ કયુ
 છે તેનોજ જ્યારે કુઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં ધ્વજને દોષ
 દેવા જેવું શું છે? એક સાહિત્ય સપનાર સપ્ને છે કે:—

•   ॥ શ્લોક. ॥

ક્લેશત્યાગકૃતેર્પિતેન કરણવ્યૂહેનદેહેનચ ।

સ્વાનર્થવત જંતુરર્જયતિ ચેન્મંતુ નિયન્તુઃકુતઃ ॥

શસ્ત્રેન્નત્રુજયાયનૈજગુરુણાદત્તેયતૈનવચેત્ ।

પત્નોહંતિનિજઃશિરઃકથયરેતત્રાપરાધીતુકઃ ॥૧૮॥

આપ્યાં કલેશ વિદારવા શરિરને ધાંદ્રિય આદિ સહુ;
તેથી અર્થ ન થાય તો ધન્યતણાં શો દોષ તેમાં કહ્યું?
શબ્દનું બળ બાળવા તનયને આયુષ આપે કદી;
પોતાનું શિર હેદશે, કદિ યુનો પિતા તણા તે નથી. ૧૮

જે ધંદ્રિયથી, જે શરીરથી અને તજજન્ય જે ચિત્તથી
આ ભવાન્ધિ તરી જઈ સદા સુકિત માર્ગ પામવાનો અભ-
વ્ય સાધ્ય મળી શકે છે, તેજ ધંદ્રિયથી અને તેજ ચિત્તથી
આડે પંથે દારવાઈ અનીતિનાં કાર્ય થાય, તેનાથીજ આધિ-
રૂપી જીવડો હૃદયને કોતરી ખાય, તેનાથીજ આધિરૂપી વ્યાઘ્ર
શરિર ઉપર જ્ય મળવે અને તેનાથીજ ઉપાધિરૂપી બાધ
તનુને કષયકારક થઈ પડે, તેમાં કોનો દોષ છે? ક્રુપા, કૃપા
અને બળથી બનેલી શારીરિક શક્તિ; વિચાર. મનન આ-
દિથી બનેલી માનસિક શક્તિ, પ્રીતિ, દયા, દ્વેષાદિથી બ-
નેલી હૃદયની શક્તિ મનુષ્ય માત્રને મળેલી છે અને તે શ-
ક્તિથી મનુષ્ય સ્વેચ્છા પૂર્વક વર્તવાને અર્થ થાય છે, તે અ-
લૌકિક શક્તિ સુદૃઢ પ્રાપ્ત કરવાજ ચોળેલી છે. તે સર્વ શ-
ક્તિ ચિત્ત ઉપર આધાર રાખે છે. જે ચિત્ત સ્થિર હોય, જે

ચિત્ત પ્રશ્નિહિત^૧ હોય તો આ લણુ શક્તિ એકત્ર થઈ
કંઈ અદૃશ્ય દેખાવ દર્શાવી આપે છે. પરંતુ ચિત્ત વૃત્તિ
નિર્મળપટ જેવી હોય છે. સમયે સમયે તેને જેવા રંગ સ-
ત્રાવવો હોય તેવો લગાવાય છે. સંગ ખળે સંગ સમાન તે-
ના ઉપર ચિત્ત પડી શકે છે, જેમ કમળ પત્ર ઉપર પડેલું
મેઘ બિંદુ મોતિ સમાન દેખાઈ તેજ સમયે સરી જાય છે
તેમ કમળ જેવા ચિત્ત ઉપર જે પ્રસંગે જે રંગ લાગે છે તે
રંગ તેજ સમયને માટે રહે છે, પરંતુ પ્રસંગ વીત્યા પછી
તે રંગ મુદ્દલ જતો રહે છે. શ્યામ કે કસુંબ રંગ કદાપિ
સ્થાયી રહી શકે છે. તે પણ ચિત્ત ઉપર આખંડ રહી શ-
કતો નથી, તે ચિત્ત વૃત્તિ કેવી છે?

॥ શ્લોકઃ ॥

દુઘ્ધારજાંસિ ચિનુતેવિષયામ્બુજસ્થઃ ।

સંતાપદં વ્રિતનુતેમધુકોશતર્કમ્ ॥

બ્રાન્સેહમૂર્છેતિચમોહનકેતકેને ।

કિંકિકરોતિ નહિચંચલચિત્તભુંગઃ ॥ ૧૯ ॥

વિનાસ પંકજ થકી દુઃખને લહે છે,

પીડિત તર્ક મધુ કોથ સમા કરે છે;

આન્તિમી મોહમય કેતનકો કુસંગ,

શું, શું કરે ન અહિ મંચળ ચિત્ત ભૂંગ. ? ૧૯

ચિત્તની આવી રિયતિ હોવાથી તે સ્થિર અને અ-
ચલિત ન રહેતાં, સંગ, અવ્યયન આદિ આહુસ્થિતિને આધિન
થઈ પ્રસંગ વશાત બિન્નાબિન્ન કારણથી કેવા બિન્નાબિન્ન
સ્વભાવ ધારણ કરે છે તેમ છતાં સ્વભાવની જે રચના ર-
ચાઈ છે તેજ રચના મૃત્યુ પર્યંત અખંડ રહી સ્વલીલાનો
જય દાખવ્યા વિના કેમ રહે ? આ સંસારમાં કેટલાએક
એવા પણ હોય છે કે જેઓ મન, વચન અને કર્મથીજ
સ્વાર્થનો ભંગ થવા છતાં પરાર્થ સાધવાજ અભિલાષા ધ-
રાવે છે; કેટલાએક એવા પણ હોય છે કે સ્વાર્થ અભંગ
રાખી પરાર્થમાં તત્પર થાય છે; કેટલાએક એવા પણ હોય
છે કે પરાર્થની કંઈ પણ ચિંતા રાખ્યા વિના સ્વાર્થ સાધ-
વાજ ખંત રાખે છે; કેટલાએક એવા પણ હોય છે કે સ્વા-
ર્થ અભંગ થવા છતાં પરના અહિતમાં તન મન ધનથી પ-
રિત્રમ કરે છે. એવા તો વિરલ પુરુષોજ હોય છે કે જેઓ
યાત્ર પ્રથમ હજી પ્રમાણે સ્વાર્થનો ભંગ થવા છતાં પરના

હિતમાં પોતાનાં મન, વચન અને ક્રિયા બ્લેડવા તત્પર રહે છે. કિન્તુ જન સમુહનો વિશેષ સમુદાય છેવે કહ્યા પ્રમાણે સ્વાર્થનો ભંગ થયત છતાં પરના અહિતમાં તન મન ધનનો વ્યય કરે છે. તેઓ વિષયમાં આસક્ત રહી, પરદાર, પરદ્ર- વ્ય પરહરવામાંજ પરાર્થ માનેછે; કલહ, કંકાશ અને કપટ- માં ચપટ રહેવામાંજ કૃતાર્થપણું ધારે છે. સદશુરનાં સદગુન અને સુચાત્રના સદબોધનો રોધ કરી તેથી વિરુદ્ધ વર્તવા- માંજ માનુષત્વ સમજે છે; રંકને દુઃખ દેવામાંજ પ્રભુતા ધારે છે; તૃષ્ણા સાગરના વીચિમાં^૧ અદ્ભાવામાંજ હિત ગણે છે; અર્થાત અકૃત્યને કૃત્ય, અનાયર્યને આચર્ય, અવાચ્યને વાચ્ય અને અહિતને હિતજ સમજે છે. તેવા મનુષ્યોના સમુહથી આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિની સત્તા વૃદ્ધિ પામી દુષ્પ્રાપ્તોધિ^૨ એ મર્યાદાનો ત્યાગ કરી અખિલ પૃથિવ ઉપર ફરો વળ્યેછે. તેઓને અંકુશમાં રાખવાને માનસિક, શારિરિક અને હૃ- દયનો સત્તાથી ખળવાન પુરુષોએ ધારાઓનું ખંધન કરી ઉગાધિરૂપી ધારા બેહારી લીધી છે. કેમકે જ્યારે મનુષ્યનો દુષ્ટ સ્વભાવ દૃઢ થાય છે ત્યારે તેના ચિત્ત સંયમ અથવા ઈન્દ્રિય નિગ્રહ અર્થે સ્વસ્થાનની સત્તા ચલાવવા ખળવાન

પુરુષોને લક્ષ આપણું પડેજ છે. જન સ્વભાવને બેંદી નહીં
સાથે સરખાવી તેના પ્રવાહનું નિવારણ કરવા સખ્ત ધારા-
ઓ મહોલખ છે એ પ્રમાણે દર્શાવતાં કેવળ નામનો કવી
કહે છે કે—

Like some vast flood, unbounded, fierce and strong.
His nature leads ungoverned man along;
Like mighty bulworks made to stem that tide.
The laws are formed and placed on every side.
Whenever he breaks the bounds by these
decreed.

New statues rise and stronger laws succeed;
More & more gentle grows the dying stream,
More & more strong the rising bulworks seem.

ભાવાર્થ—“ એક બળવાન, બલ્લ, અમર્યાદ અને વી-
સ્તીર્ણ પ્રવાહની પેઠે મનુષ્ય પોતાના નિરંકુશ સ્વભાવને
એકલો દારે છે; જેમ દૃઢ અને મજબૂત બંધ તે પ્રવાહનો
અનુરોધ કરવાને દ્રષ્ટિએ પડે છે તેમ ધારાઓ સ્થાપિત સ-
ર્વત્ર પ્રેરેલા હોય છે. જ્યારે જ્યારે મનુષ્ય આ નિયમોનું

દક્ષિણ કરે છે ત્યારે ત્યારે નવા અને કપરા નિયમો ખાં-
ધવામાં આવે છે, જેમ જેમ તે બેસે તે પ્રવાહ નદી ધાય છે
તેમ તેમ વધારે ને વધારે બળવાન ધારાઓ નજરે પડે છે.”
જ્યારે મનુષ્યનો સ્વભાવ કેવળ આડે માર્ગે દોરણ અઘોર
અસહ્યમાં ભ્રમિત ધાય છે ત્યારે બળવાન રસ્તાના બળવાન
નિયમો વિના ખીજી કંઈ વસ્તુ તેના દુષ્ટ ઉભરાને ઉપા-
વી થકે?

જેમ જેમ સમય ફરતો જાય છે, જેમ જેમ પ્રાચિન
અસરનો નાશ થતો જાય છે, તેમ દુષ્ટ સ્વભાવ રૂપી વા-
રણને નિવારણ કરવાનાં સાધનો દુર્લભ થઈ તેની જાળમાં
અક્ષજનો ફસાઈ જતાં દેખાય છે. મહા પુરુષનાં સ્વપ્ન
દર્શનની આશા પણ નષ્ટ થતી જાય છે. જૂતના ભડકા પેઠે
સુખ, જેમ જેમ તેની સાનિધ્ય જઈએ છીએ, તેમ તેમ
જાણે મૃગ તૃષ્ણિકાજી હોયની? તેની પેઠે દૂર નાસે છે. કાગ
એજ આપણા કોડીસો કામદાર થઈ પડ્યો છે; ક્રાધ એજ
આપણા બહાસો વયસ્થ થઈ પડ્યો છે; લોક એજ આપણા
બળવાન ખંધુ થઈ પડ્યો છે; મોહ એજ આપણા માયાજી
મિત્ર થઈ પડ્યો છે; મદ એજ આપણા અમુલ્ય
મણી થઈ પડ્યો છે; મત્સર એજ આપણાં મોહમય વસ્ત્ર
થઈ પડ્યાં છે; તૃષ્ણા તરંગ એજ જાણે રસ લાડ લહરી હો-

થની? કુકર્મ એજ જાણે ભવપાર ઉતારનાર નાવ
 યની? કુતર્ક એજ જાણે કર્ણધાર* હોયની? અહંકાર એજ
 જાણે દુયત્ર હોયની? તેની પેઠે તૃષ્ણા સોગરનો પાર ઉતર
 ના, કુકર્મ નાવનો આશ્રય લઈ, કુતર્ક કર્ણધારને સુકાન સોંપી
 અહંકારરૂપી દુયત્રની સાહાયથી દિશા નિહાળી, કોણ જાણે
 કયા પ્રદેશમાં, કોણ જાણે કેવી ભૂમિ ઉપર, કોણ જાણે કેવી
 ધારણાથી તણાતા જઈએ છઈએ? અરે! જે આર્યસ્થાન
 ઉપર હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યને વળગી રહેનારા નૃપતિઓ નિ-
 વાસ કરી ગયા છે; અરે! જે આર્યસ્થાનમાં વ્યાસ જેવા
 વિદ્વાને વાસ કર્યો છે, અરે! જે આર્ય સ્થાનમાં ચંકરાચાર્ય
 જેવા આચાર્યે સવ સ્થળે ધર્મ પ્રવરતાવવા દિગ્વિજય કર્યો છે
 અરે! જે આર્યસ્થાનમાં સિન્ધુપિતામહ જેવા અતિ શૈર્યથી
 તેજસ્વી યોદ્ધાઓ મહાલી ગયા છે, અરે! જે આર્યસ્થાનમાં
 રામચંદ્ર જેવા ભકતરંજન, પરદુઃખભંજન, પ્રજ્ઞના હિત
 માટે ગમે તેવાં અસહ્ય સંકષ્ટો સહન કરનાર, રૂપિ અને
 બ્રહ્મણોનાજ રક્ષણ અર્થે રાવણ જેવા મહોન્મત્ત રાક્ષસોના
 નાશ કરનાર, વિવેકી, વિદ્વાન અને વિલસણ વિરાઓ વિરા-
 ઙ્ગ ગયા છે, તેજ આર્યસ્થાનની સંપ્રતિ કેવી સ્થિતિ થઈ

? તેજ આર્યસ્થાનથી સત્પતા પલાયન કરી ગઈ છે; તેજ
 આર્યસ્થાનની વિદ્વત્તા વૈરીરૂપ થઈ પડી છે; તેજ આર્યસ્થાનના
 ખાલકો વિજયના અર્થથી પણ અજ્ઞાન થઈ પડ્યા છે;
 તેજ આર્યસ્થાનમાંથી સૌર્ય શબ્દજ નાશ પામ્યો છે;
 તેજ આર્યસ્થાનના રાજાઓ સ્વાર્થ પરાર્થના વિવેકથી
 અનભિજ્ઞ, શત્રુઓને દમવામાં ભોરૂ અખલારૂપ, વિધાના
 સહજ વેરી, ધર્મત્ત અને નીતિજ્ઞ મનુષ્યોની રક્ષા કરવામાં
 અતિ અજ્ઞાન સ્થળે સ્થળે નિરખવામાં આવે છે; ત્યારે
 તેઓમાં વિલક્ષણતા કે શૌર્ય ક્યાંધીજ હોય? જે પવિત્ર બૂ-
 મિમાં વિશ્વામિત્રાદિ જેવા નિર્ભળ છુદ્ધિ અને નિર્ભળ જ્ઞાન
 રૂપી તેજથી જાણે સૂર્યજ હોયની? તેવા સમ રૂષિઓ પા-
 તાના પવિત્ર પાદ પદ્મથી પૃથ્વિને પવિત્ર કરી ગયા છે, જે
 પવિત્ર બૂમિમાં કાલિદાસાદિ કિત્તમોત્તમ અતુલ્ય નવ રત્નોએ
 સદાકાલ માટે ગ્રંથરૂપી પ્રભાથી આર્ય શબ્દને સંસ્કારી કરી
 આર્યબૂમિને દેહીપ્યમાન કરી મુકી છે. જે પવિત્ર બૂમિના
 બળરાજા જેવા દાનેશ્વરી, કર્ણ જેવા હાતાર અને યુધિષ્ઠિર
 જેવા સત્યવાદીએ રાજ્યદંડથી સ્પર્શ કર્યો છે, તેજ આર્ય
 બૂમિમાં પરતંત્રતા અને દુરાચારના બંધનથી સંકલાએલા

આર્ય પુત્રો ધર્મ ભૂષ, કર્મ ભૂષ્ટ અને નીતિ ભૂષ્ટ થઈ સૌ
 શિલ્પથી થતી શાંતિનું આસ્વાદન કરવા હતભાગ્ય^૧ બન્યા
 છે. તે શું આહું એક યુક્ત અને વિસ્મયોત્પાદક છે? રે!
 ભારત વાસીઓ, વિચરો અને જાગૃત થાઓ! વિસ્મૃત થઈ
 નિદ્રાધિન ન થાઓ! જ્યારે ઉત્પત્તિ અને ઉત્કર્ષ કરવો- એ
 આપણાજ હાથમાં છે, કેમકે જ્યારે તે બંને સુકર્મ ઉપર આ
 ધાર રાખે છે, જ્યારે સુકર્મ સ્વભાવનોજ આશ્રય ધરે છે
 ત્યારે કર્તવ્ય શું છે? શું કરવાથી પુનઃ ક્લેશ, પુનઃ રિક્ષિ અને
 પુનઃ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેના મુહુર્તુર^૨ વિચાર કરી એકય-
 તાથી અંપલાવો! મર્યો સર્વે એક યત્ને પોતાની દરિદ્ર અ-
 વસ્થા કાપવાને અને કરો એકય ધર્મનું અને સુકર્મનું!
 બોધો તેઓને કે જેઓ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી અનીતિના
 અગાધ ખાડામાં ગળડી પડ્યા છે અને જેઓને સદસત્ત્વનો
 પંથ સુઝતો નથી! જ્યારે મનુષ્યરૂપે આ ચરિત્ર ધારણ કરું
 છે, જ્યારે હસ્ત પાદાદિ દશ ધંદ્રિયો અને અંતઃકરણ, મન
 શ્રદ્ધિ, આદિ અંતઃકરણ પંચક તત્વો કરણાનિધિ કર્તાની
 કૃપાથી પ્રાપ્ત થયાં છે, જ્યારે ઉત્તમ સંગ, ઉત્તમ અધ્યયન,
 અને ઉત્તમ પ્રયત્નમાં ઉત્સુક થઈ તેની સાથે યુક્ત થવાની

પરણા પરમેશ્વરે આપણામાં પ્રેરેલી છે, જ્યારે પશ્વાદિ પ્રા-
ણીઓ કરતાં આપણી રિયતિ અત્યુત્તમ છે, જ્યારે કુઃખ
ની નિવૃત્તિ ને સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એજ આપણા મ-
હાશય છે, જ્યારે સુધર્મનાં અને સુક્રમમાં જોડાવાથીજ એ
સર્વ અલભ્ય લાભ આપણાથી સેવાઈ શકાય છે, ત્યારે હે!
આર્ય વિરાગ્યો, કાણુ પણ ઢિલ કર્યા વિના, સાલય તૃષ્ણાદિ
દુષ્ટ દુર્જ્જ્ઞાના પંજમાંથી મુક્ત થઈ, ઉત્તમોત્તમોચ્ચતા પ્રાપ્ત
કરવા, ઉત્તમોત્તમાકિર્તિ પ્રમા વિસ્તારવા, શ્રી શમચંદ્ર જેવા
સુણી હૃદયોનો પ્રસંગે પ્રસંગે, પ્રત્યેક કાર્યમાં, પ્રત્યેક વિચાર
માં અને પ્રત્યેક વિષયમાં તેના અનુકારી કે અનુગામી થઈ
સૌશીલ્યને ધરાણુ થતાં અખંડ જ્ય વિસ્તારો! અને ફરી
એકવાર આ આર્યસ્થાનને પ્રાચિન જાડો જલાલીના શિ-
ખિર ઉપર વિરાજમાન કરવા સમર્થ થાઓ! સર્વાન્તર્યામિ
નિયંતા પરિવ્રજ પરમેશ્વર તમને સાહાય કરે! સુખને સ-
તજ કરનાર તથા સૌશીલ્યને રથાપનાર નીતિ રૂપી બાનુ^૧
પોતાના બાનુ^૨ સર્વત્ર વિસ્તારો! તથાસ્તુ!

હરિણી.

મન કુસુમને. ખીલાલીને સુશીલ સહીલથી,^૩

૧ સૂર્ય. ૨ કોર્ણ ૩ સુશીલરૂપી વાણી.

શમ દમ રૂપી, કયારા ખાંધી, સુખદિ બળે મથી;
હૃદય વનમાં, ખીન્ને રોગો, પ્રયત્ન પુરો કરી;
મધુર કળ આ, જન્મે લેવા, શરીર રક્ત ધરી. ૨૦

વસંતતિલકાવૃત.

આ આર્યસ્થાન, સુરધામ, મહાભિરામ!

તેમાં ધરી શરીર ધરી તથા તમામ.

કાં કૃત્ય કૃત્સિત કરો? નહિ કાં વિચારો?

આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૧

જ્યાં રામચંદ્રજી સમાન સુચંદ્ર છાજ્યા,

જ્યાં ભૂપ વિક્રમ સમા ભુપતિ વિરાજ્યા;

જ્યાં ભોજ રોજ ભિડ ભાજિ ભગાડનારો?

આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૨

જ્યાં શ્રેષ્ઠ સદગુણ જ્યે કરતો નિવાસ

જ્યાં નેષ દુર્જન તણી નહતી કુવાસ

જ્યાં જ્ઞાન પિયુષ ભયો મધુ ગ્રંથ કયારો

આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૩

કીર્તિ પ્રભા દગ દિશે પ્રસરેલ જેની

કો' કોણ આજ વસના કરનાર તેની?

સ્વુતિ કરે હજી વિદેશીજનો હજારો!
આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૪

નીતિ તણી પ્રીતિ વિશે વધી જોમજોનું
જાણું ન આ સમયમાં જરિ નામ તેનું
કુનીતિ ચક્ર થકી પાર ન ધાય આરો
આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૫

હાં! હાં! હવે સમજી જાગૃત સર્વ ધાઓ
ફાંસાં સસિક જય મંગળ ગીત ગાઓ
રોપોરણે વિજય રતંભ કરો ખુખારો!
આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૬

પાણ્ય ત્યાગી પરદ્રોહ તથા વિદારી
સૌશિલ્ય શાહી, પરમાયપણું પ્રસારી
સત્સંગ રંગ ધરિ અંગ ઉમંગ ધારો
આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૭

પદ ચતુતાપિ, પદ સંપતિ મેળવીને
સમઘાત્ર ખોધ અનુપાન તથા કરીને
કુતર્ક, અમ્મર હઠાવી બુમાવનારો
આર્યો! સુકાર્યથી અનાર્યપણું નિવારો. ૨૮

અણુધિ દર્મિયશિ શૌર્ય વિના હઠે છે .

તે ચંદ્ર શૈર્ષીની પુનઃ ભરતી ધરે છે;
 ઉત્કર્ષ માટે નાનિ શૈર્ષ સજી સુધારો!
 આર્યો! શુકાર્પણી અનાર્યપણું નિવારો,
 ઐશ્વર્યને હૃદયથી અલગું ન રાખો
 સામ્ય ભાષણ વડે બલિશાત ભાષો
 મતને મથો ક્રિષ્ણ કૃષ્ણ જય માગવાને
 આર્યો! શુકાર્પણી અનાર્યપણું જવાને.

૨૬

સભા વૃત્તાંત સાર.

પરમેશ્વરના પ્રતાપની, સ્ત્રોતી વર્ગના સ્નેહથી, સાક્ષર
 મંડળની ઉપાદ્રવિથી, તેમજ વિદ્વદ્વર્ગના ઉમંગથી, અમે
 આજે અમારું એક વર્ષ, ખાળભાવે, ખાળસ્વભાવે, ખાળાચા-
 રથી, ખાળક્રિડામાંથી કંઈ પણ કાળક્રમણ કર્યા વિના, પૂર્ણ
 કરવા શક્તિવાન થયા છઈએ. યદ્યપિ જે કરવું જોઈએ તે
 ઇચ્છા પુરી થઈ નથી, અને ઇચ્છા પૂર્વક કરવા શક્તિવાન
 થયા નથી, તદ્દપિ યુજ્જરાતિ વર્ગને નીતિનું આંખુ ચિત્ત
 દર્શાવવા યથામતિ પ્રયાસ કર્યો છે. વિષ્ણુ કે નિર્વિષ્ણુ, સુખે
 કે દુખે, સમયે સમયે સંક્રાંતિની ક્રાંતિમાં આવી જઈને, સ-
 મયે નિન્દા અને દર્ષણથી સિંહના પંજમાં ફસાઈ જઈને,

જે ગર્જનાથી કલ્પોલ કરતા મહાસાગરમાં નાવિક વિના
 નાવનો આશ્રય લાખને, સમયે અધોર વનમાં પંથ દર્શક વિના
 અથડાઈને પણ અમે અમારે ધારણે સ્થાને અતિ પરિશ્ર-
 મથી જે જગદીશની મેહરથી આવ્યા છીએ તેજ જગ-
 દીશ અમને તેવો ને તેવો વિજયરંગ દર્શાવવા, પોતાની
 કૃપામૃત ધારા વર્ષાવશેજ એવો અમને દૃઢ નિશ્ચય છેજ.
 નીતિની સ્થીતિ, નીતિનું સ્વરૂપ, અને નીતિની આવસ્ય-
 કતા દર્શાવિ, અનીતિવાનનો અનીનિરૂપી અંધકાર હઠાવતાં,
 સત્યતાની અગત્યતા અર્થે તેમજ દુર્બ્યા સક્ષમીને દૃશ નિ-
 કાલ કરવા જુસ્સા ભરી વાણીથી આર્યવર્ગને ઝાંખો આ-
 ભાસ આપતાં, અભિમાન પ્રદેશને ઉજાડ કરી અન્તે સૌ-
 શીલ્યને શરણુ ધરા છીએ. ક્યાં છે શુજરાતિઓમાં સ્વચ્છ
 નીતિનું નિર્મળ જ્ઞાન? જુઓ! તેના આચાર ને વિચાર!
 તેઓની કરજી રહેણી નિઃશંક વિચક્ષણુ અને વિચિત્ર છે.
 આગ્રહ, ખંત અને ઉત્સાહ તો નિસ્તેજ અવસ્થામાં કંઈ
 કંઈ નિરખવામાં આવે છે. પરંતુ સદાગ્રહ અને સદૃત્સાહ
 ભાગ્યયોગે કોઈકજ સ્થળે સંતાઈ રહેલ જણાય છે. વિદ્યાનું
 અસન અને વાંચન શોક તો કોઈકમાંજ દીઠામાં આવે છે!
 સ્વપ્રકૃતિને અનુકુળ, વિલાસ વિનોદથી રસેલું કે ગમ્પાં

સમ્પાંથી સંભવાસંભવના વિવેક વિનાની વાતથી ચિત્તે
 લખાણ વાંચવાને જન સમુદ્ધનું વલણ જોટણું વળ્યું છે, તે-
 ટણું પ્રકૃતિ સુધારણાએ કૌંઝ અને જુસ્સાદાર શિશ્યાઓ નિ-
 ર્મળ લખાણને પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી નિર્માલ્ય અને નિઃ-
 સાર ગણી તે તરફ જન સમુદ્ધમાંથી કોઈનાં મનનું વલણ
 વળેલું જોવામાં આવતું નથી; તેજ કારણથી કદાપિ અમારો
 પ્રયત્ન અમારી ચિન્તાના પ્રમાણમાં સાદૃશ્યતા ન આપે તે
 છતાં પણ સંતોષ વૃત્તિથી અનેક વિદ્વા સહન કરીને
 પણ નીતિનો પ્રસાર કરવા જોવા જિજ્ઞાસામાં મચ્યા છેએ,
 તેવાજ જિજ્ઞાસામાં મચવા પ્રભુ અમારામાં આપ્રેરણા ઉતારે
 એવી પ્રાર્થના કરી અન્તે નીતિપંકજનાં આ પદ્મજ
 પ્રકલિત થયાં છે તેની સુવાસ રચજો રચજો, ખુણે ખુણે
 વિસ્તારાય, અને અનીતિ રૂપી અંધકર નજીક પાય
 એટલુંજ ધરજી, અમે પદ્મજ કમળ રૂપી આત્મપત્રના ચિત્ર
 ઉપર વારંવાર અવલોકન કરવા અને તેમાં સમાયેલ સદ-
 બોધનો સાર ગ્રહણ કરવા શુભરાતિ વર્ણને ફરી ફરી બિનવીથે
 છીએ. એથીજ અમે અમારો મનોરથ ફળીબૂત થયેલો
 ગણીશું; અને એથીજ અમે અમારો પ્રયત્ન પાર પડેલો
 ધારીશું; અને એથીજ અમને સર્વશક્તિવાન પ્રભુ સ્વાર્થના

(૭૫)

નારાપરથી દૂર કરી, પરાર્થના પ્રદેશમાં પહોંચવા શક્તિ
માપશે! પ્રભુ! તારા જય રૂણ છે; તું જ અમારી અંતઃપ્રા-
રણા જાણી પાર પાડવા સમર્થ છે !.

૫૮ દળકમળ પ્રખંધ.

